

עם הגניזה

דברים מועטים מאת המלבי"ח

אחרוני הקיבוץ היהודי של ירושלים-דליטא, בתוכם ציבור גדול של סופריה, אַמְנִיָה ומלומדיה של עיר זו, בס"ה קרוב לשני אלפים גברים, נשים וילדים, הועלו על המוקד ונשרפו, חיים או ירויים תחילה, על-ידי חייליו וקציניו של הוורמאכט שבא לסייע לאס"אס במלאכתו, בצאת יומה האחרון של שנת תש"ג.

משהובלו האנשים מריבצם באשמורת אחרונה של הלילה ונצטוו, מוקפים קלגסים המושיים, להסיע קורות כבודות לשדה המועד נחרדו רבים מהם בראותם, שמשאם הפעם לא יהיו קורות-בטון כרגיל, בשביל מסילת הרכבת שבנוה, אלא קורות עץ, דמויי אדנים.

איש איש הביא את קורת-עץ-שרפתו עמו. קבוצה ראשונה נשתתחה על האדמה, אדם בצד קורה, אדם בצד קורה. הם גורו. הבאים אחריהם נצטוו לשכב על קודמיהם גוף על גוף, פנים אל עורף, בסך. הם גורו.

אחר כך הביאו קבוצה שלישית ורביעית וחמישית. לבסוף דחקה להם שעתם לאנשי הוורמאכט להמלט אל מכורתם ורק שפכו מעט דלק על תל-האדם והציתו את עצי-המערכה. רצח זה, מן המאוימים באופני הטבח הנאצי נעשה לחוף הים הבאלטי, על אדמת אסטוניה, משני עברי עיר בירתה טאלין, במחנה הקרוי לאַגְדִי, אור ליום א' דרה"ש ובמחנה הגדול קלוגה למחרת היום, כלומר בימים 18—19 בספטמבר אלה תשע מאות ארבעים וארבע, ימים ספורים לפני גירוש המוחלט של הגרמני מארצות הבאלטיקום. עם העולים באש, שגופותיהם בערו ולא אוכלו כליל בהגיע למקום חיל ההלוץ של הצבא האדום המשחרר* היה גם גופו הקטן של הספרן-העתונאי מווארשה הרמן קרוק, הוא בעל הרשומות של גיטו וילנה.

חוקה מן האדם פיסת הנייר. הרש-הרמן בן חנוך קרוק, שנולד (1897) בפלוצק והגיע לוילנה עם גל הפליטים הנגרש בהמוט מדינת פולין, ביקש לכלוא את קולותיה הכבושים והנזעקים של קהילת יהודים מחוצה ומרוטשת והצמיחם באלפי פיסות נייר שכיסן באותיות זעירות ומרוטות כמסמרי סנדלרים שאין לשלפם עוד.

עד שהוא מתחבט עם הנמלטים בהתקרב פלישת ההילטראים לשערי העיר, הלצאת בעקבות הצבא הסוביטי הנסוג או להשאר עם הנשארים, הוא שולח ידו אל הנייר כאיש הנושא את ידו לשבועה ואומר**):

* תיאור הזוועה כפי שנתגלתה לעיני החיילים הסוביטים נתפרסם בשעתו ב„איזבסטיה“ (28 בספט. 1944) על-ידי הכתב הצבאי י. אוסיפוב, אלא שבכתבה זו קרויים הקרבנות „אסטונים, לאטבים וליטאים“.

** „טאגבוך פון ווילנער געטא“, הוצאת יו"א, ניו-יורק 1961, עמ' 3, מהימים 22—23 ביוני 1941.

...אנשים רבים מצטופפים לפני השערים... הנה הם רצים, פלוני רץ ואלמוני רץ.

מה אעשה עם עצמי ?

לא עמד לי הכוח ליטול שוב את מקל הנודדים ולהפליג לדרך ברגל.
...עודני מיטלטל אנה ואנה, מתרוצץ כדג במים ורץ... כבר גומלת בלבי ההכר
רעה: אני משליך יהבי על הבורא, אני נשאר, בתוך-כדי-כך אני גומר אומר: אם
כבר להשאר ולהיות קרבנו של הפאשיזם אקח נא את העט בידי ואהיה רושם וכותב
את פנקס העיר."

העיר ירדה בדמים לפונאר. האיש גשרף באסטוניה. כמעט שתי עשרות שנים יצא,
דואר ללא דוורים חוזר ומביא משם את עלי הפנקס אל תיבת-המכתבים שלנו. ולא תם
עדיין ולא נשלם.

תחילה נתגלה יומן-הגיטו של קרוק, הבול ולא שלם. היה זה לפני תשע-עשרה שנים.
שני אנשים-משוררים הוציאוהו ממקום שמועד לגניזה למקום שנועד לראות אור. האחד
(אברהם סוצקוב) העביר 380 עמודות היומן לניר-יוק והאחר הביא את יתרם לישראל
(המקור שמור במורשת). משני החלקים שנצטרפו לספר הותקן בדפוס הטאג'בונן 19
ווילנער געטא, שיצא לאור (1961) בהוצאת ייו"א, שש-עשרה שנה, לאחר שנתגלה. הספר
מחזיק 600 עמודי כרוניקה, שנקטעת ביום ה-14 ביולי 1943.
עתה הגיע לידנו ההמשך.

(עולם מחריד. כבר יש לנו רשות לספר את החורבן ואילו כיצד נגאל ובא לידינו
כתב-היד של בעל פנקס החורבן אסור לנו לספר).

הרמן קרוק לא היה היסטוריון במקצועו. אבל את יומנו האישי הוא הפך לקורות ימי
העדה מהשעה הראשונה שמשמידיה העתידים פתחו במלחמה נגד ברית-המועצות ועשה
בה, בכרוניקה, לפני החומה ובתוך חומת הגיטו שנתיים ימים ללא הפסק. הוא לא היה
יחידי בעבודה הזאת. כמוהו כעמנואל רינגלבלום בווארשה, הגדול שבחבורה מופלאה זו
של יהודים, שהיו מלקטים את העדות ומטמינים התעודות ורושמים את הודאי שבחולף,
מתוך שטרבו להאמין בחדלון החיים וראו טעם לכתיבה וראו למי הם עמלים. אך משבא
לידינו ההמשך — והוא איננו, כמצופה, סיומו של היומן בגיטו וילנה אלא המשכו באסטר
ניה — אתה נבהל ממש לנוכח המעשה שעשה אדם במחנות-הרעב-הפרך-הענויים-ההכליון,
שעמד לו הכוח להוסיף ולכתוב שם ולהוליך את קורות הימים עד שערי המוות ועד בכלל —
הדף האחרון המצוי נושא את התאריך 17 בספטמבר 1944 — כעשר שעות לפני הרצח.
לא הכל שהיה לו בכתובים מצוי עמנו. מן המצוי לא הכל כבר פוענח ונקרא. מן
המעט שנקרא, בנגלה וברמו, מתקצרה הנשימה מפני המופלא מהדעת: שם, במחנות, היתה
מחירת לוחמים! חברי פ.פ.א., הארגון היהודי הלוחם מגיטו וילנה, הם — העקורים
ממכורה-מפיקוד מתוחלת, הם השבויים, המנוצחים, הפרוים ליאוש הנה שוב קמים למאבק
במחנה העבדים וראשית פעלם שלא לשקוע הם מקימים שיתוף של לוחמים (צריף
מס' 12 במחנה סוקי?) כדי לשמור על טוהר מידות, שלא ליתן עצמם לעשות רצון
המשמיד ולהיות אדם לאדם זאב והם, הנוער המאורגן, או מה ששרד מהנוער המאורגן
מכל התנועות — מ"החלוץ", מ"הבונד", מ"הנוער הציוני", מ"בית-ר", מהקומוניסטים —
ובראשם המורה-המחנך מ"השומר-הצעיר" המפקד צבי (גרישה) צפליביץ' זג"ל — הרי
הם נעשים מכוח סמכותם המוסרית למנהיגי המחנה.

כך הם מחרפים נפשם להבקיע דרך למנוס, להצלה, למלחמה. וכבר צלחו הנועזים את נהר הגארווה, נוכח חזית לנינגראד, ובאו בדברים עם נציגי הפארטיזאנים. ובעוד האנשים מתרוננים מתקווה ומצפים לעזרה, להוראת דרך, באה ההוראה (מן החוץ) אל האנשים (הכלואים) המצווה עליהם לבצע פעולות חבלה במתקני האויב... והם מבצעים. ומצפים להוראה הבאה, האחרת, שתוליכם...

רבים מהדפים שרשמה ידו של הרמן קרוק לא נמצאו והתמונה אינה שלמה. ואולי נמצאו ולא באו. אפשר שעוד יגאלו. ואולי לא טוב שהכל יגאל, שמא יגאל ויהפוך לאפר, כמו עצי המערכה. כמו האדם. כמו העם.

אנא ק

מן הגניזה האסטונית

קבוצת לוחמי פ.פ.א. נופלת בשבי

[עדותו של] וויין משה * מוילנה:

יום ד' 1 באוגוסט¹ בשעה 6 לפנות בוקר נפל [בשבי] הוא, יחד עם הבטליון השני² בעקבות הלשנה של השוטר רוק והבריגדיר היימן³. שניהם הצביעו על העמדה הקדמית של פ.פ.א. ברחובו שפיטלנה 6 והעבירו לשם את המשטרה הגרמנית דרך מעונו של היימן (שפיט' 6 מצד הרחוב). מטרתם היתה להיפטר מהנוער שהתבצר באותו רחוב בפיקודו של גרישה צ'לביץ'⁴ [— — — לא קריא — — —] הקבוצה [— — —] חמש קבוצות אחרות עם מפקי דיהן [— — — — —] ביניהן קבוצות קאמאן [דיר]⁵ השוטר אנוליק, וויין משה, גונטובניק אברהמל, ישפה מוטל [— — —]

* כל השמות מופיעים במקור בכתב-ראי כגון: משה וויין = נייוו משה. כל הסוגריים בחצי-אריח [ ] משל המעתיק. בחצי עגול ( ) משל המחבר.

- 1 טעות, צ"ל 1 בספטמבר, 1943 וכן להלן במקום 2 באוגוסט. — 2 בספטמבר.
- 2 פ.פ.א. — הארגון היהודי הלוחם בגיטו — היה ערוך במסגרת של שני באטאליונים (מקביל לתקן של פלוגה כ"א), בבוקרו של היום הנ"ל (בשעה 05.00) הוקף גיטו וילנה על-ידי צבא ואס"א במטרה לחסל את הגיטו. חרף ההפתעה המוחלטת שבעיתוי הצליח מטה הפ.פ.א. לגייס בפחות מכדי רבע שעה את כל הלוחמים ולהזעיקם לעמדות החירום. הגרמנים נחלקו באש ובמיתרסים ותוך מספר שעות הם שינו את שיטת פעולתם, הללו נסוגו מתחום הגיטו ובמשך שלושה שבועות עשו להעברת אוכלוסית הגיטו למחנות המוקמים באסטוניה בבקשם לשכנע את הציבור ונציגיו שזאת הפעם הדרך אינה לפונאר אלא לעבודה. בשעת גיוס המחתרת הופתעו אנשי "הבטליון השני" על-ידי כוחות האויב שהקיפום במקום האיטוף, בטרם יהיה סיפק בידי תולית הציוד לפתוח את המחס"נים ולציד את הלוחמים בנשק.
- 3 השוטר רוק (ראק) ראה להלן. בריגדיר היימן = האחראי ליחידת עובדי כפייה.
- 4 חבר מטה-החירום של הפ.פ.א. מפקד הבטליון השני. נולד (1910) בווישניבו, היה מזכיר סמינריון המורים "תרבות" בוילנה.
- 5 קאמאנדיר = מפקד. במקרה זה מפ' כיתה בפ.פ.א.

יצחק. בין הטוראים שרייבר, זאננשעק [?], גלזר לייב, רוזנברג יענקל, וויינר זליג; שומרים: דולינסקי ודיסטל.

הקבוצה בת 150 איש פונה תחת משמר לשער הגיטו. כ-25 איש מספיקים עוד להימלט. ברשותו של כל אחד בקבוצה לפי שתי נורות חשמל ממולאות חומצה⁷ ו-4 אקדחים ברשות מפקד הבטליון ומפקדי המחלקה⁸. ע"י השער נפטרים כולם מה- נורות. פרט לח' גורדון, הרוצה ליטול אותה עמו והוא גם מצליח בכך. האקדחים נמסרים לידי שוטר, חבר הארגון שנשאר בגיטו, ובלבד שלא ילכו לאיבוד. הקבוצה מובלת בשתי משאיות לרוסי⁹. הקבוצה שבמשאית השנייה מנסה בדרך לברוח. ברחוב קונסקא [נחתך כיסוי הברי] זנט של המשאית ובקרן רחוב הבאזיליאני [בקרבת ה] מרחץ קופצים שלושת הראשונים, אחד מהם וויין. גוטמאן נעצר, מוכה קשות ושוב מועלה על המשאית. השניים בורחים. השמירה על המשאית מוגברת וברוסי מוטענת בקרון השני של המשלוח.

אנוליק נבחר על ידי קבוצתו ל"ראש-הקרון" וזמנית מפ[קד] הקבוצה של 50 האנשים [הלוחמים] הנמצאים בקרון השני. היתר נמצאים בקרון 1. מיד נקשר מגע עם הקרון הראשון, שבו נמצא מפקד הבטליון צעפעלעביץ'. שלוש שעות לאחר מכן נערך חיפוש בעיקר בין אנשי שני הקרונות הראשונים. בקרון הראשון מתגלה אצל החבר יענקל אקדה והוא מוצא ע"י הגסטאפו. 15 דקות אחרי זה נלקח מהקרון החבר רייכל לול.

בקרון השני נשברות הנורות של החבר גורדון. המשמר מרגיש בריח [החומצה] והוא מוסר על כך לקצין והדלת של הקרון ננעלת לשלוש שעות בערך. מופיעים שני אנשי גיסטאפו החוקרים בדבר שתי הנורות [אך] ללא תוצאות. אין מוצאים את האשם.

הרכבת יוצאת למחרת, בשני לאוגוסט בצהריים לכיוון התחנה ומשם לכיוון נובה-זיליקה. כך היא נוסעת במהירות מסחררת עד ביזדאני. בביזדאני גומרים אומר להימלט מהקרון ומיד נעשות ההכנות לכך. נחתך [הסמור] של מנעול הדלת. באופן בלתי צפוי, נוסעת הרכבת במהירות עצומה עד לדווינסק. על כן אין אנשי הקבוצה יכולים לקפוץ. מדווינסק, דרך ריגה, דורפאט (יוריב) מגיעים לווייווארי¹⁰. הדרך נמשכת שלושה ימים ושלוש לילות.

כל המשלוח מונה כעת 1500 וביניהן בערך 10 נשים מתנדבות¹¹. המשלוח ממויין עתה ו-500 שוב מוכנסים לקרונות. ביניהם כ-40 מפ.פ.א. עם צפלביןץ'.

6 הכוונה לאנשי השומר הצעיר. אף מפקד היחידה גרישה (צבי) צפלביןץ' היה מהח"ה המרכזיים של השו"צ במחתרת הגיטו.

7 נורות חשמל ממולאות חומצה גפריתנית שימשו תחליף לרימונים.

8 נשקם האישי של המפקדים שהיה מחוץ לסליק המרכזי.

9 רוסי = פרבר בוילנה, מקום ריכוז המגורשים מהגיטו.

10 דווינסק = עיר בלאטביה; ריגה = בירת לאטביה; דורפאט = השניה בערי אסטוניה; ווייווארי = מחנה מרכזי, שמשם סיווגו את האנשים למחנות האחרים שהוקמו לאורך תווי מסילת הרכבת האסטרטגית הנבנית.

11 בשלב זה של השילוחים הרשתה הגסטאפו לקצת נשים להצטרף לבעליהן, מרצונן החפשי כדי לטעת את האימון בכוונתם ה"קונסטרוקטיבית" של המישלוחים לאסטוניה.

באותו יום מגיעה הרכבת לקוטלה¹². מקבל אותה משמר הולנדי¹³ ומוביל [את אנשיה] לסביבת ארדה שבה מוקם מחנה, והם משוכנים בצריפים פנייים (מצורף שרטוט של צריף פניי)¹⁴, לפי 60 איש בצריף. בליל ה'2 [באוגוסט] בלילה מגיעים לשם עוד 500 איש מהגיטו. יחד אתנו נמצאים הח"ח קאלמאנוביץ'¹⁵, ווייניג¹⁶, המורה ברמן¹⁷, קאפלינסקי, אניספלד ואחרים.

בשבוע הראשון חי המחנה ללא מים, מבלי להתרחץ. ישנים על האדמה. מקבלים לפי 20 דק"ג לחם ומרק דליל בלי מלח. מחיר הלחם 600 רובל הקילו¹⁸. בשל תוספת האנשים נבנים צריפים חדשים ומסדרים בהם לפי 40 איש. קבוצת הפ.פ.א. נמצאת בצוותא בצריף מס' 12 ההופך לצריף הטוב ביותר בכל המחנה. חבר הפ.פ.א. גולדמן מרדכי נעשה לזקן הצריף. מצבה החומרי של הקבוצה משתפר¹⁹.

חודש לאחר זה, ב'1 בספטמבר²⁰ מפזרים את המחנה. 250 איש עוברים ל"אטע"²¹. 750 מוסעים בכיוון העיר נארבה, ביניהם קבוצת הפ.פ.א. כאן מועברת הקבוצה לבית-חרושת לפשתן וכאן נערכת הפרדה. 250 מוסעים לכיוון סוסקי על יד אגם פייפוס²². בנארבה מתפרדת קבוצת הפ.פ.א. ו'12 איש נשלחים לסוסקי, ביניהם ציפליביץ', גולדמן, וויין משה, גונטאוויק, ישפה ואחרים. בסוסקי משוכנים 250 האנשים ב'3 צריפים פנייים, ללא רצפות, בלי חלונות. בלי דלתות. שם הם מוצאים כבר את 250 האנשים מהגיטו היושבים במקום זה 3 ימים.

את ההשגחה על המחנה מקבל הח' מרדכי גולדמאן הממונה גם כזקן הצריף. אחרי שבוע של בניית המחנה, מופיעה העוצבה²³. להנהלתו [של המחנה] מצטרפים חברי הפ.פ.א. העבודה היא שיפוץ הדרך מסוסקי עד ווסקי-נארבה, עיירה ליד אגם פייפוס. האספקה למחנה משתפרת הודות לראשית בנייתה של מסילה צרה. עם הזמן כבדה העבודה מאוד, הדרך למקום העבודה, הכאת האנשים, התנאים ממש ללא נשוא. זקן המחנה מכניס את כל אנשי הפ.פ.א. לסגל המחנה.

12 מחנה ליד התחנה קוטלה (Kotla Yörvi).

13 הכוונה למשמר הולנדי בשירות הגרמנים, כאן בשורות ה"טוד".

14 השרטוט לא נמצא.

15 זליג קלמנוביץ', מראשי ייוד"א.

16 נפתלי ווייניג, מבקר ספרות, מורה ופולקלוריסט.

17 מראשי "תרבות" בוילנה.

18 ב"שוק" האורחי. ניתן היה כנראה לבוא במגע הטוף עם אכרים בשעת העבודה בהנחת המסילה ותוך סיכון יכלו להבריח למחנה מעט לחם.

19 ממקור אחר ידוע לנו (מורשת A. 358) שכאן נתארגנו אנשי פ.פ.א. במסגרת של שיתוף, כדוגמת השיתוף-השומרי בגיטו שהיה לימים למרכז המחתרת.

20 צ"ל אפוא: 1 באוקטובר (44).

21 ארגון-טוד, הרשות הנאצית הממונה על עבודות הכפייה.

22 ימת פייפוס בגבולה המזרחי של המדינה.

23 המנגנון המנהלי של ה.ס.ס. עד כאן פיקחו על המחנה יחידות ה"טוד".

העבודה הארגונית [של המחותרת] מתפתחת

אחרי שבועיים של שהייה בסוסקי, באה דרישה מ"אטע" לשלושים עובדים בנמל גורדנקו. ביניהם נוסע לבדיקת מקום העבודה ישפה. תוצאת הסיור: מעברה השני של הנארבה, 8 ק"מ מהחוף, כלומר מנמל גדאוו²⁴ נמצאת יח. פרט. [יחידה פרטיונית] ומיד מנסים להתקשר עמם.

תמורת תשלום בזהב מגיע אכר מאתה סביבה ובאמצעותו בודקים אפשרות של מגע (עם הפרטיונים). אחרי שלושה ימים נוצר הקשר. שני הצדדים זהירים. עם זאת, מאוד. מחליטים ליצור עוד מגע כדי לבחון את מהימנותו של הראשון. וויין משה נשלח לעב[ודה] אל משמר הס.ס. המורכב מתושבי הסביבה, שבמחיר הצטרפותם ל.ס.ס. שוחררו משילוח למחנה ריכוז. מפקד המשמר הוא בולשוב²⁵, סגן בולש[ביסטי?] לש[עבר]. חבר וויין מתחיל שם את עבודתו. הוא מחליט להידבר גלויות עם אחד מהם, בוריס. השיחה מתקיימת על יד מחסום המחנה הנשמר אותה שעה ע"י הנ"ל. התוצאות: הוא מוסר כי מהעבר השני [— — —] מחל[קה], שבתוך המשטר מתנהלת פעולה ושמפקד המשמר הוא איש-סודם. תכניתם ליטול אתם 10 אנשים בריאים מהמחנה במקרה שיסתלקו. אותו ערב עצמו מתקיימת במרחץ המחנה²⁶ הישיבה הראשונה של קבוצת העשרה. החלטות: שני הברים נשלחים לעבר השני [של הנהר] כדי לבוא במגע ולקבל הוראות להמשך הפעולה. ח' וויין נלקח מהמשמר ומתמנה למסיק לילה במוסך הרכבת. את מקומו תופס הח' דיסטל. לח' וויין ניתן להיכנס למחנה בכל עת. ביום ובלילה, וכן לעקוב אחרי התנועה הלילית בכביש.

פעולות סאב [וטז'] (חבלה)

למחרת הישיבה מגיעות הפקודות הראשונות: ניהול פעולות-חב. המעשה הראשון, הוא היסול שני קטרי דיזל, שנועדו לרכבת הצרה. מצטיין בפעולה זו הח' לייבוביץ' אברהמ'ל. מתקרב יום הזכרון למהפכת-אוקטובר. עוד 10 מצטרפים לפעולה והם נוכחים בישיבה החגיגית המתקיימת אותו [יום] במרחץ. בפקודת היום קורא מפקד הבטליון ציפליביץ תקנון קצר ומחלק את התפקידים. מחליטים להסתלק בהזדמנות²⁷. הקשר סדיר והוא מתקיים ביער, שבו עוב[דת] קבוצת [פועלי כפיה] יהודים שהרכבה נקבע ע"י הפ.פ.א. בערך בראשית פברואר 1944 מחליטים סופית להסתלק. בשל הפיננסי המהיר של המחנה התכנית אינה מתגשמת. המחנה צועד ברגל 20 ק"מ עד קודומיי²⁸ ושם הוא מתמוג עם מחנה שני של יהודים. כך נקטעת פעולת הפ.פ.א. ומקבוצת ה-20 נמצאים יחד רק עשרת הראשונים. אולם אין מנהלים שום פעולה. הודש אחרי כן, בערך ב-1

24 נמל דייגים בנארווה.

25 לא נודעו פרטים נוספים אודות האיש.

26 בית-מרחץ פרימיטיבי שהתקינו העצירים בתוך האדמה.

27 ממקור שני (ראה הערה 20 לעיל) ידוע לנו שיום אחד היה הכל ערוך במחנה זה לקראת בריחה לפארטיוזאנים והוכרז על כוננות מלאה לאנשי המחותרת. מחמת ניתוק המגע, מן הסתם, בוטלה התכנית.

28 מחנה שעציריו בעיקר מיוצאי יהדות ליטא.

במרץ, צועד המחנה ברגל 60 ק"מ בכיוון גולדפילס. כאן פוגשים הם את מפקד הקבוצה אנוליק²⁹ וחלק מקבוצתו. גם כאן שרויים חברי הפ.פ.א. בצוותא. כל החוטים החומריים ניתקים [לא ברורה הכוונה]. באפריל נשלחים מכאן לקלוגה 150 איש וביניהם, לפי פקודת מפקד הבטליון צ[עפליביץ']³⁰ נשלחים הח"ח וויין, פריצמן ושרייבר ועוד, כדי לארגן שם את פעולת המחתרת.

* הערת המלבי"ה ד: נראה שהעדות לא נסתיימה כאן, אך המשכה חסר.

רשימות יומן (המשך המחברת בקלוגה) *

14/7.

היום, מחצית יולי 1944 שוב לא אוכל להחשות. התחלתי את רשימותי בשעה הראשונה למלחמה הסובייטית גרמנית ואם נועד לי לבלות אותה, רוצה אני לסיים כאשר התחלתי.

זמן רב, לא יכולתי, לצערי, לכתוב. בקשר ל"מהד[רס]ה" האחרונה שלי, בעקבות הנסיון לעבודת שכנוע [חינוך?] במחנה, בדבר הפעולה למען ה"בייראט"¹ בענשתי ונשלחתי ל[עבודות] בטון, כלומר למחלקת קורות-בטון. העבודה קשה ואיומה. הידיים צבות, עורקי הידיים והרגליים מתנפחים. העור מתקלף מהידיים ו[— — —]. הידיים והרגליים כבדות, וכולי, מיוגע, רדום ועייף.

יש עבודה רבה במחנה. עבודת הפ.פ.א.² גוזלת הרבה זמן. האקטיב כמותו כעבודה קשה. פ.א. מונה כבר 56 ח"ח, האקטיבה³ כ-20.

הועד התפרק. האדונים..... היט..... ו..... רצו להסתייע בי בעבודות עזרה. לבקר וכו'. הם הצליחו בדבר אחד: [מלה לא ברורה] את מחיר הלחם. מחיר הלחם ירד מ-64 מארק לק"ג ל-22. היום אחרי ההתפטרות, זה שבועיים [משיגים? עולה] הלחם חזרה ב-44 מארק..... [הנקודות במקור]⁴ בתקופה זו מת השחקן הקובנאי ראטבלום בגיל 46. הוציא..... ספרים..... שוב קרבן של הנהלת המחנה.⁵ באלה הימים נכשלתי בשל מפקח-מחנה, שהופיע בשעת התייעצות והחרים רשימות. ייתכן שהרשימות ניצלו. העניין נסתיים רק בפחד.

כל המצב הוא על חודה של סכין. היום, השמיני [לחודש] זה 19 ימים [נמשכת] האופנסיבה על הארצות הבאלטיות ובידי [הסובייטים] כל רוסיה הלבנה.

29 חי ההליף שמו לאנקולי.

30 מת מאפיסת כוחות במחנה שמברג שבגרמניה, פחות מחודש לפני השחרור.

* הכותרת במקור.

1 בייראט — ועד. ה.ק. יום כינונו של ועד ציבורי ליד מינהלת המחנה. ר' להלן.

2 פ.א. (פארטיזאנער אָרגאניזאציע), קיצורו של פ.פ.א. כאן במישמע עבודת מחתרת של פ.פ.א.

3 ב"אקטיוו" מציון ה.ק. ברשימותיו את הפ.פ.א. ולפעמים את הנהגה שלה.

4 לאנשי המחנה שעבדו מחוץ לתחום היתה אפשרות של קניית מזון בסתר מהאיכרים.

5 וראה להלן ברישום מתאריך 15/7.

ליטא ואסטוניה, לטביה וקובנה מוקפות. היום..... ב־13 נפלה וילנה אחרי קרב ממושך עם הגרמנים המוקפים. הגרמנים עומדים 60 ק"מ לפני הגבול הפרוסי [...טא] * מהווה אם כן כיס והאיזור עתיד להיות מובקע בכיוון דינאבורג..... מה יהיה בדיוק ב..... מחנה..... לפנותו מן הנמנע. אין כבר לאן. להשאיר — מי יודע? עומדים... אנו כמו עד עכשו על הגבול בין החיים והמוות. פ.פ.א. מתכוננת לכל אפשרות. המחנה כולו נושא את עיניו לקבוצות. הקבוצות [של המחתרת] מתגבשות. [— — — שם לא קריא — —] הוא מנהיגה של פ.א. והמפקד] של האקטיבה.

וילנה משוחררת ואנו פה [— — — — —] את האימה. הפ.פ.א. הוילנאים ודאי כבר צועדים כמנצחים בסימטאות הגיטו ומבקשים שרידים. הלואי וינסו להציל גם את החומר שלי.⁷

המצב פה הוא כזה שעוד מעט יפונה הצבא שבסביבה. עומדים אנו אם כן בפני סימן שאלה מודגש. הגרמנים עצמם מדוכדכים מאוד ומפיהם מתמלטים דברים: הם מקנ[אים] ביהודים. "אתם תשוחררו בקרוב ולנו רע. אותנו ישחטו ללא רחמים". אף-על-פי כן נמשך המשטר כלא היה דבר. בונים, מאיצים בעבודה ועושים תכניות לעתיד. היום הלך [— — — —] הנרמאכט פונה ויכול ה[— — — —] של "טודט". בונים בשדה סדנים עבור המנועים. צריפים מוצאים מכאן בהמונים. הרוב לדורפאט⁸ [— — כנראה, רוב משלוחי התוצרת] כמעט הופסק. תוצרת בטון אחרת נשלחת עד היום לדינאבורג. ובאטש. האחרונה במצור וה"אדומים" 100 ק"מ מריגה?⁹

"פלוגת התברואה" מוליכה [אותנו] להתרחץ בים ושם שרים שירים סובייטיים. היא נוהגת בהם בדרך "קולגיאלי" ואדיבה. גרמנים רבים כורתים שלום עם יהודים. אפילו ב...ג..... ראש-המחנה נותן להבין ל[— — — —] שלו, כי האיזור מוקף ו[אנחנו] נשארים תקועים בצואה. אבל [— — — —] אינו מבין כלום, וממשיך במעשי-תועתועיו.

15/7

אחרי הנסיון להעמיד את [— — — — —] נסתיימו 2 שבועות⁶ השובע. [— — — —] הטיול לשוק, כנגד הספסרים, לחם במחיר זול יותר והמחיר [— —] נפל מ־64 ל־22 מארק. בינתיים הגיעו למחנה 16 קרונות תפודים. 80% רקובים. המחנה הוצף תפודים. כל הרוצה יכול היה לברור לו וליטול. הכול ביטלו והכול היו שבעים. ושוב נפל מחיר הלחם. אחרי שני שבועות של שובע, שוב בא הרעב. מחירו של לחם שוב 60 מארק.

6 הכונה כנראה לטאלין, בירת אסטוניה, השוכנת על חוף המפרץ הפיני.
7 אכן, בדיוק ביום זה שכתבתי קרוק ז"ל את השורות הנ"ל חזרו לוחמי גיטו וילנה, בשורות חטיבת הפארטיזנים היהודים, מיערות רודניקי ובסייעם בחיסול קני ההתנגדות האחרונים של הגרמנים הנצורים, הם נכנסו יחד עם הגיס הסובייטי המנצח של המארשל צ'רניחובסקי אל וילנה עירם. מהם אף פנו מיד אל עבר הגיטו החרוב ובבקשם בסמטאותיו את עקבות החיים שנכרתו, גילו במרתפים מקצת מהתעודות שהוטמנו בגיטו ערב חיסולו.

8 דורפאט (לפנים: יוריב), השנייה בגודלה בערי אסטוניה.
9 בירת לאטביה.

המצב החמור ב[חזית?] והחרדה לגורלנו הניעה אותנו לבצע ריכוז של כל כוחות האדם¹⁰. היום יוכרע הדבר סופית. המצב הוא כזה שאפילו הפסימיסטים רואים-השחורות, נעשו לפתע אופטימיסטים ואילו אני „האופטימיסט הנצחי” שקט ומסוייג, עתה יותר מאשר אי-פעם. וכעת, על יזמתי להקמת ה[ועד] והמשכו, מתנקמת בי „הנהלת” המחנה ומתעללת בי כמיטב יכולתה. שולחים אותי ל[עבודות ה]בטון, מגרשים אותי לעבודות שונות ו[— — —] לא פוענח — —].

השחקן ישראל רוטבלום נולד בשנת 1902 בקובנה ומת בקלוגה ב־5 יולי 1944. ב־7 לח.ז. נשרף על המוקד.

16/7

מתהלכות שמועות שונות. מרוואל [=טאלין] הולכים לריגה. ביום ב' יבחרו מתוכנו את האנשים הבריאים וישלחו אותם — — — — — [— — — — —] ו[— — —] במתיחות. אנו מאחלים לעצמנו: הלואי ונשתחרר מכאן בכל ההקדם. בין הגרמנים שלנו אין מורגשת שום התרגשות. הם מדברים רק על זה שאנו מוקפים ובקרוב נשתחרר..... [הנקודות במקור].

17/7

כפי שמסתבר, אמנם מפנים. בבתי המלאכה מכינים ארגזים כדי לארוז את [לא ברור] וכדומה. מרוואל נמלטים מעטים בכיוון ריגה. לאן הלאה? אמש הפ[ציצו] את הנמל הבלטי ברוואל.

היום פנה ד"ר פ. לזקן היהודים בעניין ה. ¹¹ שהוא חולה ואסור לו לעבוד בבטון. התשובה היתה: רצה בועד, בבקורת — שיידע כעת מה זה מהנה. אל יחשוב לו שהוא בגיטו... [נקודות במקור]. כך מתנקם זקן היהודים על הדרישה לועד ציבורי.

18/7

הפ.פ.א. איחדה את האקטיבה של עם עוד 2 קבוצות. [— — — —] כל קבוצה מכניסה את חמישיותיה. האקטיבה המאוחדת מנתה ביומה הראשון 15 חמישיות מוצהרות. ה[פ.פ.א.] בתור שכזאת ממשיכה להתקיים!

כל מה שמתרחש עתה אינו משפיע על מהלך החיים „הנורמלי”. העבודה כתיקנה ושוב מוליך הסאניטר יום לים לרחצה. יום מועברים מכאן 100 עד 200 איש, כמובן משכבות הפנויות מעבודה. לך ודע מה לחשוב? שוב שמועות כי משלחים אותנו יחד עם [— — —] לדאנציג... [נקודות במקור].

סימפטומטי: פינוי או להישאר. להישאר או להימלט. זהו נושא היום. הגרמנים מרגיעים מכל עבר: אין זה בא בחשבון. בכל זאת נמלטו שתי נשים. האם והבת סולוואיץ מוילנה. ראש המ[חנה] לא התרגש מזה. אתמול שוב ברחו 3 נשים. היום חזרה, כביכול יצאו לסחור. התוצאות: כמה סטירות ותו לא.

10 הכונה לאנשי המחתרת.

11 ה. = הרמן, המחבר כותב כאן על עצמו בגוף שלישי.

אופייני: ראש-המחנה ציווה לעשות לו מגפיים. אחרים מצווים לתפור להם כובעים אזרחיים.... [נקודות במקור].
מצל לראשינו תלויה השאלה כחרבו של דמוקלס: שוב אנו בין מוות לחירות.

19/7

מעט מאוד משתנה במרוצת חיינו. חרף כל המתרחש סביבנו, נמשכים חיי המחנה בקצבם התקין. יום יום באים „הערבים“ מהסביבה¹² ומביאים אתם מכל טוב. במחנה... מתפתח שוק המזכיר יריד בעיירה. מוכרים המאה, לחם, נקניק, דבש, חלה, תותיבר, דומדמניות, חלב, שימורים, סיגריות, טבק וכו'. יהודים באים לקנות ומוכרים את זה הלאה ו...המסחר הזעיר פורח. אנשי קלוגה [— — —] מסתדרים ביניהם, ופרט לחיכוכים קטנים, הסתדר העניין. גם הרשות נוהגת כאילו דבר לא אירע. רק אתמול הגיעו אלינו 23 קרונות בטון. מצד אחד פינוי וזה מצד שני. אין מבצעים את האותות [במקור: סינגאלע = ?] ואף-על-פי-כן עובדים במלוא הקיטור.

20/7

היום הוא כנראה המכריע בגורל המחנה שלנו. בנוסף על מה שבכל פינה דופקים ארגזים, תיבות וכו', נתקבלה פתאום הידיעה היום כי על ראש המחנה ומפקד המשמר האסטוני להתייצב מיד ברוואל (?) [סימן השאלה בסוגריים — במקור] מיד נסעו לשם. ברור כי לנסיעה הזאת יש שייכות אלינו ואנו מצפים לתוצאות באי-שקט רב. הקצין אלניק, פולני... נסע לו אתמול פתאום מכאן. איש לא ידע זאת. לכל אחד הודיע דבר מה אחר: הוא יוצא לחופשה של 14 יום, לשני [אמר] רק 5 ימים וכו'. את כל ניירותיו שרף בחצר במו ידיו ולמשמשו היהודי ציווה להחזיק סדר בחדרו ולא לנגוע בניירותיו. גרמנים רבים מזמינים או קונים אצל יהודים מלבושים אזרחיים. כולם מדברים על קץ המלחמה ועל כך שכאן כבר נדונו כולם. הלחם ממשיך להתייקר. כבר הגיע ל-70 מארק לכיכר. קבוצות פ.פ.א. עומדות על המשמר.

21/7

היום ימלאו לפי הלוח העברי 10 חודשים לשהותנו בקלוגה. הגרמנים [— — —] ים את רוב היהודים. המצב בו אנו נמצאים והציפייה למחר לא-נודע משפיע על כולם. נסיעתו אתמול של מפקד המשטרה האסטוני ומפקד המחנה מסתברת כפשוטה. שניהם נקראו להעיד בעניין צ'וצ'יקי, הסניטאר הקודם שירה בשוטר אסטוני. משהו טיפוסי: הגרמנים יושבים כבר [— — —] כדי לנסוע מכאן ופתאום נתקבל צו: לפרוק את הנארו ולהישאר. האם הוטב המצב? להיפך, הורע. הבלטיקום [— — —] ובכן ויתור גמור על הצלה, או שמא פירוש הדבר רק הצלתם שלהם...

2 בלילה: מהבוקר מתהלכות שמועות על התנקשות בהימלר. כעת כבר ידועה העזתו של המעשה: התנקשות בהיטלר ובהימלר. זה האחרון מת, ועל כך מדבר ברדיו היטלר הפצוע עצמו. המתנקשים הם מחוגי הורמאכט. כאן לא ניתן

12 במקור: די שטרעקע — הכונה כנראה למקום עבודה שמחוץ לתחום המחנה.

לחוש דבר. כל דבר קטן עלול לגרום לפרובוקאציה. על כן מדברים הם בזאת בשקט ומברכים זה את זה בחשאי... ברור שהעולם אינן ישן. המצב מגיע לתכליתו ואולי יסתיים גם מצבנו. אנו חיים במתיחות לקראת היציאה הבאה.
 בוע[ד] האיחוד מוותר אני לטובת הח' וויין. לא אשב לשולחן עם [—] השם לא ברור [—] מנהיגה של אותה קבוצה שכבר כתבתי עליו והגדרתי אותו כשארלטן פוליטי.

27/7

יום אתמול עבר במידת מה של עצבנות. הופיע הרופא הראשי של המחנות בוטמאן. קרא אליו שלוש נשים. שתיים מהן מלנכוליות ושלישית מטורפת והזריק לכל שלושתן זריקות. מחצית השעה לאחר הטיפול יצאה נשמתן.
 מיד נתן פקודה לגזוז את שערן של כל הנשים, ולגברים לגזוז פס באמצע הגולגולת. אתמול הילכה כאן שמועה על בריחתם של 250 אסטונים מהקסרקטין. אחרי כן נתפסו ביער 24 אסטונים ו־6 יהודים.

ושוב: בקוטלה יש דיסנט [צנחנים] סובייטיים ולוחמים בהם. אתמול חפרו כאן חפירות הגנה למעננו ותעלות. היום, יום א' נרתמו לעבודה זו כל השבויים [—] היום מהלכות כאן שמועות חדשות לגמרי: את הגברים יסרטו, את הנשים ישלחו לקניגסברג.

אצלי יש כמה שינויים. אחרי שהוציאוני מבניית הצריפים חזרתי לבטון [—] העבודה היא קשה. אתמול שוב עבדתי 13 שעות בבניית צריפים. מחר עלי ללכת לנגריה. אחרי המאורעות האחרונים בחזית האסטונית, אחרי ההתנקשות ב־ה[יטלר], אחרי שאסטוניה וכל הבלטיקום מוקפים, הרושם הוא שמצבנו מגיע לנקודת השיא. העצבנות גוברת וכל יום נוסף הוא מיותר [—] סופרים לא רק את הימים, אלא גם את השעות ואת הרגעים. הנה, הנה אולי נצא מהגיהנום. כשאני כותב על כך ממש אי אתה יכול להאמין...

בתאריכים 27/7, 30/7, 5/8, 6, 7, 8, 10, 12, 13, 14, 15 ו־16 לאוגוסט מוסיף המחבר לתאר ביומנו את סערת השמועות, הספקות והחרדות, המטל־טלת את יהודי המחנה בקלוגה. את התנהגותם המזוהה של השלטונות הגרמנים לגבי היהודים במחנות האחרים שבאזור — אלה מובאים במכונית מקו החזית, במקום שני מוכנסים היהודים לקרונות רכבת לפינוי ולאחר זמן מה מוצאים מהקרונות חזרה למחנה. מעשים שיש בהם כדי לרמז על הקץ המר או על הסיכוי לחירות. ביום 30/7 פותח קרוק את יומנו במלים: „היום, סוף יולי, ואנו עדיין בקלוגה. הכל משתחרר, אפילו ווארשה (!) אפילו ריגה (!) כן כולם מלבדנו.“ דומה שהאיזור כולו מנותק ע"י הצבא הסובייטי ושוב לא נותרה דרך נסיגה לגרמנים ואין סיכוי לפינוי של המחנות. מה יעלה איפוא בגורלם? האמנם ינסו הגרמנים להשמידם? שאלה נוראה זו, שניצבה בפני עצירי כל המחנות הנאצים בהתקרב אליהם ההתקפה של צבאות הברית, נשאלה במקום הזה מתוך דיעה מעורבת פי כמה: האמנם יעזו הגרמנים והאסטונים להשמיד את יושבי המחנה כשהם

עצמם עלולים ליפול בשבי? ה. קרוק מרמז בדפי יומנו על ההתלבטות בהנהגת המחותרת: מה לעשות, כיצד ומתי. כן הוא מזכיר נסיונות בריחה מהמחנה, בעיקר של נשים ובודדים ממחנה השבויים הסובייטיים. ב"14/8 הוא רושם: „היום מת ח' משה קאנטור, הספרן הותיק של ייווא". הרשימות נפסקות ב"16/8 ומתחדשות ב"29/8 — במחנה לאַגְדִי!

29/8 לאגדי *

סוף סוף אני נמצא מקלוגה בלאַגְדִי. שוב עירום ויחף כקיסם בים סוער. לאגדי מונחת בסה"כ 7 ק"מ מרוואל ו־130 מדורפאט. כיום דורפאט כבר נפלה והאדומים כבר 25 ק"מ בין רוואל ובינינו. כאן מוטלים אנו על יד תחנת הרכבת שניזוקה מאוד. מורגשת החזית. רכבות מלאות [— — —] לחזית ומהחזית. מסביב גועש. טייסים נורים ואינם מרפים ביום ובלילה. מעל לראשינו המון פצצות. אנו שוכבים כאן בצריפי שדה של עץ. צריפים שהייתי בונה אותם בשעה שעסקתי בבניית צריפים בקלוגה. כאן ישנים על האדמה. אוכלים רע. עבודה קלה על „הקור" אפשר להשיג משהו. הנהלת המחנה נוחה. נראה כמחנה שנועד להיות מובל לגרמניה. גרו כאן 3 שבועות 2000 יהודים ממחנות אסטוניים, ביניהם מארק¹³. מכאן הפליגו בספינות לדאנציג. היום חזר המשמר המספר זאת.

היכן אנו עומדים? קשה להגיד. הלכלוך, המחסור, חוסר־מים [— — —]. גורשתי מקלוגה בכתונת מזוהמת ועם שני מארקים בכיס. הכל נשאר אצל הגיס¹⁴. הנהלת המחנה לא השתדלה כלל בעבורה, להיפך היתה מרוצה... מיותמים אחרי נשאר רק הגיס, פומרנץ¹⁵ ו[— שני שמות לא ברורים —]. מצאתי כאן את החייט הואר[שאי] רוכמאן. הוא ווקן המחנה מטפלים בי. משיגים לי חתיכת סבון. מגבת, שמיכה [— — —] הוא מוסר לי עיסוק כזקף הצריף. אני גר עם דורמאשקין¹⁶, רוזנטל לולה¹⁷, ודימנטמאן דוד. אתנו גם ד"ר חולם¹⁸ וגבור־הגיטו המפורסם אוסטר¹⁹. עד עתה שכבתי על האדמה הערומה. כבר בניתי לי אצטבה, אטמתי את חרכי הצריף — הישגים שבלאגְדִי לאו כל אחד זוכה להם [— — —] אם ינתן גם הלאה לנשום.

31/8

יומיים חליתי בזמן הזה [פגשתי] שוב את המשמר שהוביל מכאן את היהודים לגרמניה. מספר שהשאיר אותם בדאנציג. יש שם כמה עשרות²⁰ אלפים יהודים.

* רשימות היומן במחנה לאגדי מחזיקות קצת למעלה מחמשה עמודים (29.8—17.9) בכתב עפרון על גבי דפים בודדים 14:19 ס"מ, סימון ארכיוני במורשת: D.2.41

13 הכונה לד"ר מארק דבוֹצֶקִי
14 גיסו של קרוק.
15 ד"ר לייב פומרנץ (נולד בסוונצ'יאן ליד וילנה) מהעסקנים הבולטים בשדה החינוך היידי בוילנה. נרצח במחנה קלוגה.
16 זאב דורמאשקין, בן חזן מוילנה, מנצח ומורה למוסיקה בבתי הספר העבריים. ז.ד. היה מנצח על המקהלה העברית בג'יטו וילנה. נרצח (רה"ש תש"ד) במחנה לאגדי.
17 לולה־לייב רוזנטל, פזמונאי. שיריו היו מושרים בגיטו וילנה. נרצח בינואר 45.
18 ד"ר עמנואל חולם.
19 כונתו להלעיג: הנ"ל היה קצין משטרה בגיטו.
20 ההדגשה במקור.

עובדים בבתי חרושת ובשדות. יש גם בני עמים אחרים. אמצעי הקיום — נוחים, דיור טוב ומזון לא רע. ד"ש מקלוגה: נמצאים שם הרבה אנשי ס.ס. עובדים [— — — — —] 80 יהודים נסעו למחנה החדש לאקאלה²¹. נסיעתנו מכאן היא כנראה לא אקטואלית. לפי שעה, כך אומרים, נישאר כאן 3 שבועות, בצריפים קר, הרוח נושבת והגשם מרטיב. הכל ספוג רטיבות ומורגש ממש כיצד נרקבים. [— — — — —].

5/9

ביום א' היה קצת אי שקט כאן. הופיע הקצב הראשי — הרופא הראשי. אולם הכל עבר בשלום. היום שוב קצת אי־שקט. מגיע הנה המפקד, המכונה „ווייוואר־צ'יק“, המכונה „הממייך“²². מגיעות ד"ש מהמשלוח של היהודים לגרמניה. הם ירדו בדאנציג. כאן חושבים כי נמצאים כמה אלפים אנשים מלאומים שונים. קבוצת היהודים מונה כ־20 אלף איש. יש מחנה גדול לילדים.

8/9

שוב עברו עלינו פחדים. היה כאן ה„ווייווארצ'יק“ ד"ר בוטמאן ושוואנצה²³. כל „האיטליז“ כפי שקוראים לזה. הכל היו בטוחים כי מתקרב משהו איום, וכברירה, במקרה הטוב ביותר — שילוח לגרמניה. התוצאה אפס. אנו נשארים. כך משחקים בנו כל הזמן.

יום א' 5 לח. מת איש־המחנה אליה פסקין. אתמול ה־7 ערכו לו אזכרת נשמות חבריו דימנטמאן ודורמאשקין.

יום ד', ה־6 לח' נורה „על הקוו“²⁴ איש המחנה יפה. קיבל כדור על שהתרחק ממקום עבודתו. מת במקום. באורח דומה מת בינתיים איש המחנה פינקלשטיין, שנורה יום אחרי זה, ביום ה' בבוקר השכם. יפה נקבר ביער, במקום התקרית. פינקלשטיין במחנה, במקום שכבר קבורים 7 יהודים. וכך יש לנו שוב 4 קרבנות, מת, מתאבד ושני ירויים.

אנו מסתדרים כאן. היום קיבלנו כיריים²⁵ נתתי להפור לי תחתונים משמיכה. בפעם הראשונה קיבלתי [מלה שמשמעותה „נדבה“]. אתמול בשעת הצהריים יצאתי מהמחנה להשיג מים לרחצה. על יד המשאבה יש מרחץ לעובדי־כפיה. אסטוניים, יצאתי בדיוק בשעת הצהריים כאשר העובדים (נשים וגברים) מקבלים ארוחת צהריים. בראותם „יהודים אסירים“ נדבו לנו מי לחם ומי סיגריות וכו'.

17/9/1944

מה אני עושה בלאגדי? הח' רוכ[מן] מרחם עלי. הוא מכיר אותי מוארשה מאיגוד החייטים והוא „סידר“ אותי כזקן־הצריף. הוא שומר עלי ודואג לי. האשה

21 מחנה לוקאלה.
22 במקור: סורטובשצ'יק (מרוסית), כלומר שהיה מנצח על „אקציות“ וממייך את האנשים. „ווייווארצ'יק“ — על שום מחנה ווייווארי, שהיה מן הסתם מרכז פעולתו של הנ"ל.
23 שווארצה. יתכן כי נפלה טעות בפיענוח השם.
24 ראה הערה מס. 12.
25 במקור: אן אויוו על על — הינו תגור קטן.

הרמאן קרוק

ג. מכניסה לצריפה גרמני ומגיע הדבר לסכסוך של חילול הגזע. עצות שלי. הסוף. אני מתחיל בר מסחר ומרויח ואוכל... קבלתי חבילה מתנה. בחבילה כתבי היד שלי מקלוגה חוץ מ"קלאגער מיני-אטורן"²⁷ ו"נאטיץ ביכל" מקלוגה. היום, ערב ראש השנה, שנה לאחר בואי לאסטוניה (לפי הלוח היהודי די), אני קובר את כה"י במחנה. בצריף של מרת שולמ[ן] בדיוק מול בית המשמר. במעמד הקבורה נוכחים 6 אנשים. חיי המשותפים עם השכנים קשים עלי מאוד [— — — —] ²⁸.

26 במקור כתוב השם במלואו.
 27 גורלו של כ"י זה לא ידוע וכן לא הקפו. "המיניאטורות", כדוגמת המסות שחיבר ה. ק. בגיטו וילנה בשם "געטא מיניאטורן" (מורשת: א—ה/2.31.D), כתובות בפרוזה פיוטית שקטעים מהן וכן המבוא לספר נשתמרו בטייטה שעל גביה כתב קרוק רשימות אחרות ממחנה קלוגה (מורשת: D.2.43). בטייטה זו של המבוא לכה"י האבוד פונה המחבר אל הקורא ואומר: "המיניאטורות מקלוגה" נתחברו בשנה החמישית למלחמת העולם השנייה בימים הנוראים ביותר של ראשית שנת 1944. שורות אלו נכתבו על אדמת מחנה הריכוז לאסירים יהודים באסטוניה, הנמצא ליד רבל, תחת שררתם הכל יכולה של ה"אס"אס" ו"טוד".
 ה"מיניאטורות" הם פרי רוחו של אדם שזו לו השנה החמישית שהוא שרוי בלא בית, בודד, ומופקר למאבק העולמי המשתולל.
 המחבר, שאיננו אמן על שירה, חזה מבשרו את כל האימים שפקדו את יהודי מזרח אירופה איבד את יקיריו וקרוביו, ועתה, בקלוגה, שוב ביקש לדבר בעט. בתנאי הפרא האכזרים של מחנה קלוגה נוצרות "המיניאטורות" בכתיבה על הברך, בפחד מתמיד מפני אורח לא קרוא, בסדנתו של הסנדלר, בשעת לישת המלט ויציקת הבטון, בלילה על דרגש העץ הקשה.
 ...אני, מחברן של "המיניאטורות", בין שאזכה לחרות ובין שלא אזכה, מבקש להגיש בזה תרומה ליהודים שידרשו לחקור ולהבין את הלך הנפש והאווירה בה חי יהודי אסיר במחנה קלוגה.
 אסטוניה, מחנה ריכוז קלוגה, יאנואר 1944
 28 כאן נקטע היום של ה. קרוק, כעשר שעות לפני הריצחו. ואלה מן הסתם שורות אחרונות שכתב האיש בחייו. אור ליום א' דרה"ש (18 בספטמבר 44) הובל קרוק בערפילי הבוקר במכונית משא לשדה סמוך שם נטבח והעלה על המוקד יחד עם 425 יהודים ממחנה לאגדי. למחרת, 19/8, נרצחו יהודי קלוגה, יום אחד בלבד לפני בואו של הצבא הסובייטי.

מגניזת הגיטו

זקנים

(רפורטז'ה עגומה על 84 פרשות-חיים)

1. אטימות

עייפים ודוויים שוכבים ונחים אלפי היהודים של גיטו וילנה. נחים לקראת יום-עבודה חדש, המצפה להם. ממבט רחוק דומים מעונותיהם לתלי-אשפה, המוטלים בלי סדר. כמה וכמה נפשות על כל תל, מעוותים, מפותלים וסבוכים יחד מתחת למעטה של שמיכה, סמרטוט, או ערימת מלבושים. הרצפות מלאות ישנים. על האצטבות, על שולחנות, על כסאות שצורפו יחד, על ארגזים — בכל מקום, ישנים. מטר ושבעים לנפש ורק לעתים ניתנת האפשרות ליישר רגל ועתה, בשחרור של יום תמוז, שקועים כולם בעייפות ליטרגית.

גיטו וילנה ישן.

אלפי יהודים מתכוננים ליום-עמל חדש!

אזיר.

אזיר בגיטו וילנה כמוהו כשכל. שכל קשה להשיגו ועוד יותר קשה להשיג אזיר. וילנה, היפה, רחבת הידיים דחסה את אוכלוסייתה היהודית אל הסימטאות הצרות של הדלות היהודית הוילנאית. במבואות העקומים והמפותלים, נפתלות שתי רבבות נפשות, על שטח, שלפני כן הכיל בקושי ארבעת אלפים. מעוקמים ומעוותים מרוב צפיפות, מתפתלים רחובות הגיטו ואתם שתי רבבות תושבי-אסיריו.

היציאה מן הגיטו לעמל-עבדים, פירושה לנשום אזיר צח, ליהנות מיופייה של וילנה, לשאוף ריחו של אילן, של דשא, של עשבי-בר.

אזיר.

האזיר בגיטו רווי... רווי הוא פחדים, חוסר בטחון וחוסר-ישע — מילתא-זוטרטא: גיטו וילנה?!...

אל כל שטחו של גיטו וילנה נטעו שני עצי-שיטה, אך גם הם יבשו וצמקו. נחלים מחייהם הלא-תקינים, שכן דווי ובלתי-נורמלי כל אשר מסביב.

האזיר בבתי הגיטו הוא תמציתו של הסובב. הסימטאות הצרות אינן מספקות אזיר. הצפיפות היתירה בדירות מרעילה את האזירה והדירות המלאות אנשים ישינים, הצפופות גופות מיוזעים, גוחרים ודוויים, יוצרים כאן את אותה דחיסות, ממנה נכון היה כל כימאי להפיק חומר-נפץ, אבק שריפה או סמי-תרעילה, שעשויים היו בלי ספק להיות מנוצלים, כדבר בעל-ערך, באזירת המלחמה הנוכחית.

אור.

הקירות מותלים מלבושים, סמרטוטים, שקים ואמתחות. אצטבות על אצטבות. כתלים — כגופות מוכות־שחין, מיוזעים, עשינים, עלובי אל ואדם, ללא טפח פנוי — הכל נקוב וחרור מסמרים, מקורה קרשים, רפים ומדפים. סידרות־סידרות תלויים פה שקים ושקיקים, גדולים, קטנים וקטנטנים, דומים לאשכולות ביצים בקרביו של עוף שחוט. עתה ישן הגיטו, שקוע בעייפות של טרם יום. עוד מעט יהדהדו בסימטאותיו צעדים כבדים, עקשניים, הפוסעים במיצעד של עבדות. הגיטו עודו ישן, אך עוד מעט יינשאו אל שערה־ראשי חבורות־חבורות, אנשים ונשים, ילדים וקשישים — כולם למיצעד־העבדים. אך לעת עתה עוד לילה. עייפות יום־עמל של אתמול היא שהפיקה שינה כבדה זו, שהפכה עתה למין אטימות, לא לישון ועוד לא להקיץ. כבר תם הלילה, אך היום טרם הגיע... אטום הגיטו בטרם יום. עוד מעט יבוא. יבוא יום...

2. איתות

ישנם אנשים חזקים, דבקים בעקשנותם, האומרים לעצמם:
— לסבול, להחזיק מעמד!

— לבלות אותם!

ואף על פי שמפוכחים הם ומסתכלים ישר בעיני המציאות, מרעילים הם את עצמם בתקוות ורודות ומתיקים עצמם מכל יאוש. אופטימיסטים של גיטו!... ויש גם אחרים:

מוכים על־ידי העבר הקרוב, אבלים ונדכים, ידוע־קרע וחורבן — שוב אין בוכה, אין מקונן. כאב עמוק ועלבון צורב:

— מדוע?

— על שום מה?

ימים של שכרות והלילות ארוכים, מתמשכים, לילות ללא שינה, גדושים חלומות־בהלה וסיוטים.

האופטימיסטים משלים את עצמם: לא היה ולא נברא. הפסימיסטים, מצועפי שחורים, מקבלים פני כל יום חדש, כמשהו מיותר, כמשא כבד, שבמוקדם או במאוחר עשוי הוא לנשול ואתו יחד ינשול גם הנשאר — צל החיים...

חיים? — הבל וריק!

מוות? — משהו שאינו משפיע יותר. הרגל שכזה...

אותו לילה ארוך חלמה את גיסתה הצעירה והעדינה, את אחיה. ראתה כיצד מפנקים הם זה את זה, ו...פתאום, כיצד סוחבים אותם, עירומים למחצה ליריה... מוות.

ומתוך הצניפה שעל הרצפה, נשמעת אנחה כבדה ובסיוטה רואה היא שדים, המתפתלים על הרצפה וכמהים לטרף. וביניהם מתלבטים שוב ארוס ופסיכה, שוב פיטר ולציה, שוב האח והגיסה.

לילות כבדים, לילות בעתה וימים יגיעים, אטומים.
 ואף על פי כן נקרעת פתאום השינה:
 כמו רצים...
 כמו רודף אחד את משנהו...
 כמו שומעים קטעי שיחות...
 דבר־מה מתרחש בכל זאת!
 משהו אירע?
 כמו ירוייה מכלי־נשק כבד, נקרעת היא מעל משכבה, בטוחה כי קרה משהו:
 מטילה מעיל על כתפיה ופורצת לרחוב.
 השעה עוד טרם חמש ורוב שוכני החצר כבר עירים. אנשים לבושים למחצה
 רצים וממהרים:
 — חמש לפנות בוקר — על מה המהומה?
 מתגודדים חבורות־חבורות. כל אחד מטה אוזן:
 — מה ההסתודדות?
 היא משליכה מבט לאחור, אל חדרה, ורואה כיצד הכל שקוע בשנת־ההולין
 הכבידה והאטומה. במעיל גברים, כצפור מקינה, חשה היא אל השכנים, אל
 הריגשה, אל החבורות המסתודדות.
 כרעם משחקים, כברק ביום־סגריר, פתאומי ולא צפוי — יריה שלא נורתה
 עד תום, ורק קולה מהדהד:
 — אקציה, זקנים מבקשים הם.
 כעת נזכרים:
 בלילה העירו שכנים. את השוטרים שבשכינות.
 רק כעת נזכרת גם היא:
 — שוטרים, נכון. הרי שמעה כיצד אספו את השוטרים.
 זקנים — ואביה?
 זקנים — ואם חברתה?
 כרעם בשחקים, כברק בחצות־ליל־חורף...
 נישא באויר איתות־הסתרים של וילנה:
 — מ ל י נ ו ת...
 אנשים נישאים באויר. הם אינם הולכים, הם חשים:
 מ ל י נ ו ת...
 — מחבוא למען אבא שלי...
 — פינה לחמות...
 — חור־עכברים להסתתר בו...
 המוות צנף פתאום:
 — פו נ א ר!

3. פרידה

מלחמה על מנת להחזיק מעמד. ההגיון הבריא הפשוט מצווה — להחזיק מעמד.
 אולם לא כל אחד מסוגל להביט הישר בפני המציאות:
 — ואפילו שדי כבר, כמה עוד אפשר לשאת?

אך ההגיון והסירוב — אחד ויצר־הקיום — אחר.
 דווקא עכשו מתחשק לחיות. יצר החיים.
 משתרכות רגלים במדרגות ועל פני מסדרונים — מלינות!
 נגררים זקנים עטופי־סוד — מלינות!
 השערים נעולים. התנועה נפסקה.

ואנשים כנמלים. „חדרי השינה“, התלים שעל גבי הרצפה, מתנערים וכמו להכעיס, מקדימים היום לקפוץ לתוך המלבושים. אלה הנתונים בסכנה, לבושים למחצה, מזוטטים ומחפשים. המפתחות לעליות־הגג מקבלים עתה משנה־חשיבות. נושאים אותם בעדינות ובאהבה בתוך הבטוח־שבכיסים.
 ופתאום נמוגה הזיקנה מתוך הבתים והיא משליכה יתבה על המלינות הנידחות.

והשעה כבר שש וההמונים חייבים לצאת לעבודה. נפתחים השערות ומחנות המנודים פונים אל מקומות העבודה שלהם. אך לא כולם עושים זאת היום. אחרים נשארים לשמור על גורל הוריהם. ילדים עומדים על משמר סביהם וסבותיהם.

המשטרה היהודית הולכת לפי כתובות בטוחות. היא מחפשת והפעם היא שביעת־רצון: אינה מוצאת.

מתאספים השכנים בחצרות ומתכוננים. דומים הרחובות לתל נמלים שהוחרד. מטף ועד סב במלוא הכוננות. כולם בחצירות, כולם ברחובות והעיקר — המלינות שוב מצאו את תיקונן.

— כלום אקציה היא זאת — תמה לו צעיר יהודי בראותו כי עסוקה בכך רק המשטרה היהודית.

— של מי האקציה ומעניינה של מי היא ?

— היתכן ? רק המשטרה היהודית בלבד ?...

אולם רק לפי שעה.

לפי שעה נקודת האיסוף של השבויים היא על מגרש הספורט החדש. כאן נאספים הזקנים לעשרותיהם. לכאן באים הבנים להפרד מאבא־אמא. כאן מתרחשים מחזות קורע־לב:

אחד קשיש בא אל אמו הזקנה ובוכה בדמעות שלישי...

נערה צעירה נלפתת אל סבה הישיש, שנגזר עליו להישאר כאן. ידיים רועדות של ישישים מתרפקות ורועדות ברצותן להדק את חיבוקם של יקיריהם. להדק אותם אל לבם, להביע להם את כל שהם מהרהרים כעת.

לגלות ? ושמא דווקא לא לגלות ?...

— על מה לצער את הבן ?

— לשם מה ?

— לשם מה להעגים את הפרידה ?...

והישישה, הסבתא הצדקנית, נאנחת, ממלמלת דבר מה, רועדת והמלמול

פירושו:

— אל תצערו עצמכם. כולנו בידי השם. הוא לא יעזבנו...

— ואם יעזוב ?...

הזקנה מגששת בידה הגרומה, הרועדת את כתפי בתה ומן־הסתם מהרהרת:
 — בתי הבכורה. הבן באמריקה... בן אחר בברית־המועצות, אחד הבנים נפל
 ב...ספרד, הצעיר — בפלשתינה וזו... זו...
 והיא מחבקת את הבת ששרדה לה בידיה הרועדות ומנשקת לה...
 זקן אחד שוכב על ספסל במגרש־הספורט ואומר וידוי. וכי אל מי ידבר,
 אם לא אל רבונ־של־עולם?
 בן אחד הלך עם „האדומים“ את השני גזלו ממנו החוטפים. השלישית, הבת
 והנכדים גררום הליטאים... אל מי יפנה בעת צרה?...
 סבתא זקנה, אילמת מתחננת, בתנועות ידיה ופולטת צעקות פראיות.
 מה היא סחה בלשונה?
 אפשר מתחננת היא שיצילוה, אפשר כוונתה שיאספו לה את ילדיה, את
 נכדיה הפזורים בכל קצווי תבל? ושמא כבר הנכדים בפונאר יחד עם אמותיהם
 ואבותיהם?...
 ומה היא אומרת בלשונה כעת?!
 אנגלשטרן. כל הזמן עבד כפועל־שחור, עבד בסידור מגרש־הספורט וכעת
 סוחבים אותו כמיותר — זקן. מהלך הוא כאן כחיה בסוגר:
 — בעצמו בנה את מגרש־הספורט וכעת יהפוך לו זה לקבר?
 והיא, הישישה, המובלת בעגלה?
 צרור־עצמות. להלך ברגליה שוב אינה יכולה. שבר־כלי. מוטלת בעגלה
 ומנממת. מישנת עצמה מבעוד זמן...
 שני אנשים צעירים. שניהם — עיורים מרחוב סטראשון 7. אך שניהם מלאי
 חיים ותאוות־חיים. שניהם, רק לפני שבועיים הופיעו בספריית הגיטו ועשו
 מאמצים למצוא אדם שיאות לקרוא לפניהם מזמן־לזמן — על מנת שייהנו אף
 הם מספר. הם פרודוקטיביים, עוסקים בקליעה לפי הזמנת בתי־המלאכה של
 הגיטו. כעת שניהם על מגרש הספורט, מתחננים על הצלתם.
 נערה רודפת אחרי אחד מקציני־המשטרה, אחרי לֶוֶנס המקובל על הגיטו:
 אַת האם — והוא משחרר לה אותה.
 שוטרים מוליכים זקנים והולכים אחריהם אבלים, כבהלוויית המת...
 חלק מהזקנים מתעסקים בצרורותיהם. זעים בקושי, כתולעים מעוכות למחצה.
 עוד פסיעה והם כלים... חלק מהצרורות כמו מיותר הוא ובעליהם כמעט שמת־
 עלמים מהם:
 — אם החיים הפקר הם, יהיו הפקר גם הצרורות!...
 לפי פקודה, נדרשים הזקנים להיכנס לבית־הסוהר הנמצא על מגרש הספורט.
 מוליכים אותם, עוזרים להם, כדי שלא יתאמצו חלילה. יללות בוקעות מתאי־הכלא.
 חבורה של זקנים עטה אל החלון ואחד מהם רוצה לקפוץ למטה. אלה הרגעים
 האחרונים והזקנים עוד מנסים:
 — הצילו! זה הרגע האחרון!
 — הצילו כל עוד ניתן!
 יד חזקה מורידה את הזקן מהחלון. לאזני מגיעים קולות של קינות בית־
 עלמין. אלה הרגעים האחרונים והם מקוננים על עצמם...

מכאן נודע כי כבר מעמיסים אותם על עגלות העומדות מחוצה לגיטו. טוענים אותם על עגלות, שטוחות, פשוטות ונוקשות.
לאן?
הרחוב סביב הבניין בסטרשון 6 רוחש מאנשים, קרובים ובני־משפחה. קשה לשאת זאת. על פני כולם חיוך מר — שחוק השטן!
— אין זה כי אם לפוספיישקי!
— פתחו בית מרגוע לזקנים — שחוק השטן... שחוק מר. משחק שלא להרגיז את יושבי הגיטו.
סימן־שאלה מרחף על הגיטו:
— כלום אין זה, אלא מעשה מחושב של סדיסטים ותו לא?
— כלום זה רק מבצע של המשטרה היהודית, הרוצה להפגין את נאמנותה ולהוכיח כי גם היא מסוגלת למשהו? ...
מעל לגיטו מרחף סימן־שאלה, סימן־שאלה כבד, עגום. קודרים קלסטר־פנים ואטום מבעם.
— משחק! שחוק השטן!
ובגיטו מפרסמים מודעות בחמישית: בפעם החמישית המחזמר „שנות־תבואה ואבוי לימינו“.
אין מבטלים את ההצגה. אסור להתאבל בגיטו! להחזיק מעמד! לבלות!
אכן, שנות תבואה ואבוי לימינו..

4. התחנה האחרונה — פוספיישקי

פוספיישקי הנטוש, בית־המרגוע של „טאז“ לשעבר בוילנה, בלע לתוכו כמה עשרות זקנים וחולים. לא זקנים בלבד. גם צעירים חשוכי מרפא ואפילו צעירים־לגמרי. אי־פעם המה המקום ילדיהם של וילנה העמילה ודלת־העם שלה. היו מגיעים לכאן בהמוניהם, ילדים והורים, מורים. לעתים היו באים גם אורחים — הסבים והסבתות, לרוות נחת מצאצאיהם ואילו היום...
אחת, ישישה נזכרת בביקורים אלה ובוכה בבדידותה.
ודיירי פוספיישקי עדיין מתפרנסים. מן הגיטו מציידים אותם במזונות. כאן משרתים אותם, ומכאן — מי יודע ומי יוכל לדעת?...
מהאנדרטה של ד"ר צמח שבת, שהיתה מתנוססת בחצר, לא נשאר אלא חלקה התחתון. החלק העליון, הדיוקן נעלם מכאן. על שריד זה של האנדרטה קוראים:
„ב־18 ליולי הובאו לכאן מגיטו ווילנה 84 זקנים, הנמצאים בפיקוחה של המשטרה היהודית. ב־23 הובאו עוד 6 זקנים. ב־21 מתה אחת ממוות טבעי. היתר, מי יודע?“...
וסחים הקירות, שכל זה שחוק השטן...
הבדידות שופכת צערה על הקירות ועל הדלתות. הנה היא דוברת מעל דלת:
„היום רק מלים פשוטות...
מחר תעודות היסטוריות.“
ומתחת חתימה: ח. ש.

ושוב כתובת:

אתמול חיים, שמחה, תקווה
היום... יגון, אפטיה.
מחר שוב חיים,
כי...

עם ישראל חי!!!

כך דובבים מתוכם דייריו הנוכחים של פוספיישקי, הזקנים והנדונים. כך מפייטים הם את יגונם הסר־הישע.

אחד הנוטרים משיח את לבו, בכותבו דר"ח על הקיר:

„הרינו מדווח בפני העולם הגדול כי 91 הזקנים, שקיבלתם לרשותי מאת חברי, מצפים לגורלם...”

בשעה 10 בלילה מתה כאן אשה אלמונית. ב־12 מת יצחק רודניק. בשעה מאוחרת יותר מתה עוד אשה, רחל־לאה, תופרת לבנים ידועה. ולאחר זה תוספת לכתובת: „יום בפוספיישקי תחת מבטם של אחים גורעים”...

ושני מוסיף שם:

„היום 90 זקנים, מחר?”...

שוב קיר, ושוב דר"ח:

„אתמול 24 לח.ז. שעה 13, הובאה לכאן אשה בשם טרזה קורנובסקי, מומרת מזה 65 שנים. השתמדה עוד בהיותה ילדה בת 15. הנה כי כן היא בת למעלה משמונים וכאן תסיים את חייה כ...יהודיה.

ובסמוך לזה מספר שני סוד:

„אתמול הובילו את הזקנים אחד־אחד לחדר מיוחד ונלקח מהם הכול שהיה ברשותם — כסף, זהב, חפצים”...

ובגיטו עדיין מוגיעים את המוחות:

— בית מרגוע לזקנים?

— מוטב משחק גלוי מאשר מהתלה סדיסטית שכזאת.

— היתכן? ולשם מה?...

הקירות מספרים כי אכן זה שחוק השטן. הגיטו משוחח ומוגיע את מוחו ואילו גורל עשרות הזקנים והחולים כבר נחתם.

5. מחול המתים

וכך חזרו וסיפרו:

קרוב לגבעה, על יד הכביש שממנו מסתעפת ימינה דרך חולית לפוספיישקי, הסתדרה שדרה של מכוניות משא ובהן היילים ליטאים מזויינים ובראשם — ווייס! הורידו מן המקח ותמורת 300 הנדרשים — הסתפקו במה שיש: 84 נפשות.

בגיטו כמו לא אירע מאומה. המחזמר נמשך. „שנות־תבואה ואבוי לימינו”. מכוניות המשא אינן יכולות לעבור בדרך החולית. שלחו לשם 25 שוטרים יהודים. מתקרבים לנעילה. הטרגדיה מגיעה לקצה. מחול־מתים על הדרך החולית בואכה פוספיישקי.

משתרכת שיירת המתים — זקנים, רצוצים, חשוכי־מרפא. מובילים אותם, נושאים אותם, סוחבים אותם. הדרך מהפנסיון למכוניות־המשא היו הדרך מפוס־פיישקי אל ידיו של ווייס.

את הדרך צולבות אנחות, צריחות־עורבים, ליווי של תזמורת למחול המתים. הזקנים נצמדים לשוטרים היהודים „תומכיהם” וגונחים חרש על גורלם הכלבי...

דרך קוצים אחרונה של חיהם!...

ארבע מכוניות הועמסו. 84 איש. המכוניות מתחילות לטרטר, יוצאות לדרך ועל אם הדרך נשארים עומדים 25 השוטרים היהודים מבויישים וכמו נסטרולחי: — במו ידיהם הסגירום לתליינים הליטאים!...

— בעצמם מסרום לידי ווייס...

מכוניות המשא דוהרות לפונאר והשוטרים היהודים, שטופי דמעות וויצה משרכים דרכם ברגל, כדי לדווח כי אכן בוצעה הפקודה.

הגיטו יבלע זאת.

הגיטו יעכל!

...ובגיטו חזרו וסיפרו לאחרי זה:

שניים מהזקנים גועו בדרך. מן הסתם מפחד ואולי אף בקללה על שפתיהם.

הגיטו בלע זאת. הגיטו את זאת עיכל...

גיטו וילנה, יולי 1942

דרך הייסורים של מרת מאץ

כיצד נתפרדה המשפחה

וילקוביסקי היא עיר מחוז בליטא, בפלך סובאלשצ'יזנה, בפינה הדרום־מערבית של ליטא, בס"ה 25 ק"מ מהגבול הפרוסי. לאחר קובנה, נחשב המקום הזה לאחד מהתרבותיים ביותר בכל ליטא. העיר מנתה בערך 12,000 נפשות, מהן עד 3 אלפים יהודים. עיסוקם היה בדרך כלל מסחר־זעיר, אולם גאוותה של העיר היתה על המרכז לתעשיית־מברשות, שהיה כולו בידי יהודים וביחוד בידיו של סוחר־החזירים הנודע, סובולביץ', אחד מגדולי העשירים היהודים בליטא כולה. ואכן, מאות פועלי־מברשות יהודיים מצאו את פרנסתם בעיבוד שערות־החזיר.

בעיר זו חי לו מזה שנים בשלווה האיש מאץ, בן 47 עם משפחתו: אשתו ושתי בנותיו. המשפחה היתה מן החשובות בעיירה. הוא מנהל הבנק העממי המקומי, היא חסיה מאץ, בת 38, היתה לה הנחת של כובעי נשים. אגב, כדאי להזכיר כי אחד מקרובי המשפחה הוא ישראל מאץ מניר־יורק, בעליו של המפעל הפרמצבטי הענק פש"ט, שאחד ממוצריו הוא סם השלשול המפורסם „אקס־לאקס". קרוב שני הוא העסקן המקובל של „אווע" בוילנה, הירש מאץ. כעת יושבת לפני האשה חסיה מאץ, מיותמת ובוכה: בעלה נרצח בוויילקר

בישק, בתה הבכורה הוצאה מגיטו וילנה ואילו היא עצמה, עם בתה דינה מאץ בת הי"ב, מנצלות את מראן הארי ומתהלכות בין האכרים, בחינת "מזרחיים" שנשארו. שתיהן מעמידות פנים כפרבוסלאביות, והודות לכך משרתת היא בבתי בעלי-גוף ליטאים, היום את האחד ולמחרת את השני. כאשר אני שואל את "הגויה" חסיה מאץ לשמה, שוכחת היא את שמה האמיתי ופורצת בבכי: — מזה ששה חדשים שלא פגשתי נפש יהודיה, לשוני היהודית נשכחת מפני עוד מעט אשכח את שמי האמיתי.....

כאשר כבר נודע לי הכל ומרת מאץ מספרת כל אשר עבר עליה, חש אני צינה בכל אברי.

הנדידה הראשונה

יום א' 22 ביוני, שעות ספורות לאחר פרוץ המלחמה הסובייטי-גרמנית, בדיוק בשעה 11 בבוקר, נכנסו החילות ההיטלריסטים לוויילקובישק, משפחת מאץ, כעשרות משפחות אחרות, נמלטה לכפרי הסביבה. מיד למחרת, ראו את עצמם מוכרחים לחזור לביתם הישן, אולם הבית שוב לא היה. העיר עמדה בלהבות, שכן היו הגרמנים, בהדרכת הליטאים, ניגשים לכל בית יהודי, מורחים את הקיר במין נוזל ומשלחים בו אש. לא ברור לה מה היה הנוזל הזה. אל נכון אוכלו באש 80 אחוז של בתי היהודים בוויילקובישק, משפחת מאץ, שנשארה בלי בית, עברה לגור זמנית אצל קרוביה, משפחת גולדין, וכאן שהתה כ-6 שבועות.

האשה מפסיקה וזורקת לעברי:

— אין בכוחי לתאר לעצמי כי אמנם בין יהודים אני נמצאת, כשם שאין בכוחי להבין, כי אכן כל מה שאני מספרת לך כעת, אירע לי באמת. המספרת דברנית היא והיא ממשיכה:

— מטרתי היחידה בחיים היא לספר ושאוכל לספר. יידע העולם על כל אלה! בלילה הראשון שבו קנינו שביתה אצל הגולדינים, נכנסו אלינו גרמנים וליטאים, היכו אותנו מכות רצח, חמסו כל מה שנפל תחת ידיהם ולקחו איתם את הגברים. כדבר הזה קרה בכל הבתים, בהם מצאו יהודים. את הגברים הובילו לסמינר המקומי לכמרים ושם, הקומוניסטים של אתמול והם השאוליסטים שזה עתה נולדו (פאשיסטים ליטאים) הסתדרו בשני טורים, עשרים בכל טור והכריחו את העצורים לעבור בין השורות, בהכותם אותם ככל אשר השיגה ידם.

פירותיה של "קבלת פנים" זו היו שלושה הרוגים: יוסל טיכר, איש ווילקור בישק ושני פליטים מוויזשאין ע"י סובאלק.

עוד לפני שהתחילו השאוליסטים בהוצאה להורג, ערכו חיפוש מדוקדק אצל כל העצורים ושדדו אצלם, זהב, כסף, מטבע זר וחפצים, שאת ערכם אומדת האשה במיליון רובל.

(האשה מאץ שהיתה בעלת אמצעים, הספיקה לסייר עם בעלה במרוצת השנים, וביקרה כמה וכמה פעמים באירופה, בהכירה ארצות ואנשים. היא עושה רושם של אדם נבון וגלוי עיניים).

מבין 40 השאוליסטים, יודעת האשה לקרוא בשמותיהם רק שניים. הזכרון בגד בה בעת האחרונה. לעתים קרובות שוכחת היא מה שקרה לה רק לפני חצי

שעה. אך את הטיפוסים הללו תזכור לנצח. מהם הוא מארוטיס. השני — האכר נבריצקי... ביתר השמות אין היא יכולה להיזכר. לאחר לילה זה היו מוליכים את הגברים יום יום לעבודה ויום יום היו מרביצים להם מכות רצח. פעם שלחו אותם לעבודה במזבלות וכמו בכל פעם חכו אותם באכזריות. מצאו שם פגר של חתול וציוו על היהודים לספור לו. אחרי כן הכריחו אותם לחפור לו קבר ולקבור אותו. את הטקס הסאדיסטי הזה ניהל גרמני כשהוא נעזר על-ידי חבורה של פארטיזנים ליטאים. מקרה שני:

על שום שמאיר טאבארישסקי, בעל מסחטת-שמן מקומית, לא שטף כהלכה אמבטיה, שברו לו את ידו וניפצו את עינו. כך נמשכה פרשת יסורים של 6 שבועות, שבהם נפלו בלי הרף הרוגים ופצועים. באחת השבתות העבירו את כל הגברים מהסמינר אל הקסרקטינים. בימים הראשונים הרשו לגשת לשם לנשים ולילדים. אולם מעשה „הומאני“ זה תוכנן כך ששעת הפגישה לא הותרה לפני 7.45 בערב ובשעה 8 כבר היתה אסורה כל תנועה ברחוב. היתה תחושה כי משהו עלול להתרחש.

בפעם האחרונה

אותה שבת קריטית אמר איש המשמר הגרמני:
— יסתכלו נא היטב על בעליהן. זוהי הפעם האחרונה!
איש לא הקדיש לאמירתו תשומת-לב מיוחדת. אולם מרת מאץ — צינה חלפה את עצמותיה.

החל מיום ב' לא הרשו לגשת אל הגברים. הנשים שהגיעו עמדו על יד הכניסה ללא הצלחה. לעומת זאת ראו כיצד מובילים בחבר קבוצות קטנות של גברים. הדבר נמשך מ־6 עד 10 בבוקר ואז נכנסו לחצר הקסרקטין מכוניות מספר ועליהן אנשי גסטאפו ומיד לאחר זה נשמע מטח יריות. המספרת חמקה דרך רחוב צדדי, כדי להגיע לפרטיזאן ליטאי ידוע ובאמצעותו להשיג גישה למקום ההוצאה להורג. הרעיון הצליח. הליטאי הנודע גר אמנם במקום הגובל עם מקום ההוצאה להורג, עם חצר הקסרקטין. הליטאי התיק קרש מגדרו והצביע על שטח מכוסה עשבים גבוהים, שבו התחבאה כדי לראות את המתרחש.

מה ראתה מרת מאץ

המרחק עד למקום ההוצאה ממש היה גדול מכפי שתוכל להבחין בין קלסטר-פנים למשנהו. היא רואה מכונת ירייה וסביבה כמה אנשי צבא. היא רואה קבוצת אזרחים שיורים עליה, והם צונחים ארצה ונעלמים מעל פני השטח. אותה שעה עוד לא ידעה כי הם נופלים ישר אל הקבר הפעור. אל אזניה מגיעים קולות איומים, צעקותיהם חסרות-הישע של הקרבנות. כל זה התרחש במרחק מה מהקסרקטין. במקום הנקרא מגרש האימונים, לא הרחק מהמפחה. לאחר שהליטאי לא הרשה לה לשהות כאן שעה ארוכה, פנתה משם אל האשה רוזה, וסיפרה זאת למרת ארינזון. היו שהאמינו, היו שאפילו לשמוע לא רצו.

ההוצאה להורג נמשכה מ־10 בבוקר עד 2 בצהריים. על המשמר ע"י השער עמד איש המשטרה הנודע דיקסניס. על השאלה כמן זמן יצטרכו הנשים עוד לחכות עד שיורשו לגשת לבעליהן, ענה דיקסניס בנחת: ב־3 תוכלו לראות אותם ולתת להם אוכל... אולם ב־2 פתחו את הקסרקטין ואיש כבר לא היה שם. מרת מאץ מספרת כיצד היא ומר פאקטורבסקי נכנסו לחצר הקסרקטין ומאישם הופיע גרמני וגירש אותם.

תשע מאות קרבנות

יומיים הובילו מהחצר מלבושים, נעליים, לבנים. לאחר זמן נודע כי בשעת ההוצאה להורג נפלו 900 איש, ביניהם 65 ליטאים, קומוניסטים כביכול. על אף כל אלה, בעיר לא האמינו. בעיירה נפוצו שמועות שמוציאים גברים. ביום ג' פנו כמה נשים למפקד הגרמני כדי להיוודע מה קורה לבעליהן. הגרמני ענה להם כי יתעניין. בינתיים סחט כסף, בשכנעו את הנשים האבלות, כי ימסור את פריסות השלום שלהן לבעלים ואפילו ישתדל לשחררם.

אל הגיטו

שלושה ימים לאחר ההוצאה להורג, פקדו על כל היהודים ליטול את חפציהם ולעבור לגיטו. כל אחד רשאי היה ליטול אחרו 25 ק"ג ו־250 רובל במזומנים. הדרך לגיטו היתה רצופה מכות ועלבונות. את הגיטו שיכנו באותם הקסרקטינים עצמם שבו הוצאו להורג ה־900. חלק גדול של האוכלוסיה היהודית נמלט. בששת השבועות של ערב־גיטו נורו כ־200 גברים, על שום שהצביעו עליהם, שהם קומוניסטים.

קברות אחים

כאן, במרכז הגיטו, בחצר הקסרקטין, נמצאים קברות האחים של כל אותם הקרבנות שנורו כאן לפני כמה ימים. שני קברות כאן. הראשון מידותיו 20 על 5 מטר והשני 14 על 3 מטר. אדמת הקברים יושרה עד לפני הקרקע. קבר שלישי עמד פתוח לגמרי (כנראה, שכחו לכסותו) וטרם היה בשימוש. רק על פי מקרה נודע לאנשים שכאן נקברו יקיריהם. התחילה עליה לרגל על הקברים. היו בוכים עליהם, מבקשים מחילה והמקום הפך לאי־הדמעות של שרידי היהודים בוולקובישקי. הליטאים, בראותם את הנעשה, אסרו על הגישה לקברים. — היינו עומדים על יד החלונות — מספרת מרת מאץ — וסופדים לקרבנות החפים שנפלו בידי ההיטלריסטים והשאוּליסטים.

מגיעים אלינו חדשים, שוב מתקדרים השמים

פתאום התחילו להביא אלינו יהודים חדשים מהסביבה הקרובה. היה זה יום ב' דראש־השנה. בגיטו הופיע באורח לא צפוי סגן המפקד של ה"סאונומה" (המשטרה המדינית) המקומית, אחד רייניס. שוב נראה הנ"ל בשעה 5 לפנות ערב ושוב בשעה 8. ה"ביקורים" הללו עוררו חשד רב. בפעם הראשונה שוחח רייניס עם זילבר. בפעם השניה עם מרת יפה. רייניס נד לה

מאוד שנשארה כאן. היעלמו הפתאומי של זילבר עוררה עצבנות מרובה. אולם מיד הוקלה הנשימה ודיירי הגיטו שוב עלו: זילבר חזר!....

בציפיה

על אף הארגעה, איש לא נרדם. הכל ציפו לדבר־מה. ב־11 בלילה דפקו בדלת. השכנים מסרו כי זילבר שוב נעלם וכן נעלם טאבארישסקי. לאחר כן נודע כי ב־11½ שוב ביקר רייניס בגיטו...

אל הבלימה

עד 11 בלילה היה רעש. מרת מאץ ובתה בת ה־12 יצאו דרך השער ומכאן שוב שרקה עצמה לא הרחק מהקסרקטינים והתחבאה שם. כאשר רק החל להאיר ניסו להיעלם משם, אולם מיד שמו לב כי מרחוק מתקרבת קבוצה של פארטיזונים ליטאים. הן התחבאו בין העשבים. אל אזניהם הגיעו יריות בודדות. לאחר זמן נודע, כי ירו כאן באלה שניסו, אמנם באיחור, להימלט מהגיטו.

שתי הנשים מאץ פנו אל שדות השיפון ושם פגשו בעוד יהודים נמלטים. בין היתר פגשו את המשפחה ובר. מכאן פנו לעבר מעוזה של משפחה נוצרית נודעת, שבידה הפקידה משפחת מאץ 10 אלפים רובל, קצת זהב ויהלומים מספר. המשפחה קיבלה את פניהם בקרירות של כפור. ביום אפילו לא הרשו להם להיכנס לבית ובלילה, סידרו אותם באורוות הסוסים. מכאן יכלה מרת מאץ לראות, בעד האשנב, כיצד מובילים יהודים בכביש. אחרי יומיים שבילו באורווה גרשה אותם המשפחה הנוצרית גם משם. שוב עמדה האישה וילדה בפני השאלה: לאן? ושוב פונה היא עם ילדתה בלילה אל הבלימה. על פני שדות ויערות פנו לעבר גאודאן. בפילבישוק, השתהו ארבעה ימים אצל נוצרים, בהעמידן פני פראבוסלאבים.

אנוסים מודרניים — פילבישוק

באחד הלילות סיפרה לה בעלת הבית על מה שאירע ליהודים ובסודי סודות הצביעה על המקום בו מוטלים היהודים הירוויים. זה היה בחורשה הסמוכה. בעלת הבית וכל הסובבים אותה היו שבעי רצון מכל מה שאירע. קרה שפגשו במקרה אישה יהודיה ירויה עם ילדה. בלילה יצאו אנשים מקבריהם והילדים צעקו „אמא“. אך כאשר נודע הדבר לליטאים, המיתו סופית בקבריהם את כל הנשארים בחיים. מקרים כאלה קרו הן בפילבישוק, הן בניבה.

שוב חייבת היתה מרת מאץ ליטול את מקל הנדודים בידה, שוב הגיעה לכפר ושוב לא יכלה להישאר בו יותר מאשר ארבעה ימים. ביום החמישי אסרו אותה והוליכוה למשטרה הפוליטית. זו הסגירה אותה לידי המפקד הגרמני הוא שיחררה. בודדה, עייפה ויגעה יוצאת שוב מרת מאץ לנדודיה. מאץ „הנוצריה“ משכירה עצמה לשפחה ואחרי שבועיים מפוטרת היא מעבודתה. שוב לדרך ושוב תחנה באחד הכפרים שבו היא מתקבלת לעבודה כעוזרת־בית. כאן היא עובדת ארבעה חודשים, מחליפה את מקום עבודתה בזה הנוכחי, בו היא עובדת עד היום. כך, פחות או יותר, נראה סיפורה של מרת מאץ. איבדה את בעלה, זונדל מאץ, 3 אחיות, גיס ועתה, כפי שסיפרה, גם את בתה הבכורה.

על הלכי-רוח של שנתוני-ישראל בין הליטאים

מרת מאץ נאנחת עמוקות, מתכוננת להסתלק מכאן. לדבריה, שנאת הליטאים ליהודים היא איומה: מאושרים הם שנורו כל כך הרבה יהודים ומצפים הם באי-סבלנות לאביב, כדי לרצוח את היתר. כך, מספרת מרת מאץ, סחים הליטאים בקובנה, במריומפול ורק בסביבות וילנה שומעים גם על מקרים בודדים של השתתפות בצערנו. על כן מתכוננת היא לברוח לכל אשר ישארה עיניה. כעת חוזרת מרת מאץ לכפרה. סבורה היא כי מכיוון שהיא מוחזקת אורחית סובייטית, ישלחו אותה ואת בתה לגרמניה. מרת מאץ משוכנעת כי בכל המוראות אשמים בתשעים אחוזים הליטאים.

לעתים קרובות היו הגרמנים מסתירים את היהודים ואילו הליטאים היו מגלים אותם ויורים בהם. הערכה כזאת מוסרת מרת מאץ על רצחנותם של הליטאים שבתוכם נולדה, אתם חיתה ואשר גמרו אתה בעודה בחיים. אגב וילקובישקי: הפארטיונים הליטאים מספרים, כי בעת שהובלו כאן היהודים ליריה עינו אותם בעינויים נוראים. ביקעו את מוחותיהם, תלשו את לשונותיהם, ניקרו את עיניהם וכו'. בכל אלה התפארו הליטאים הפרטיונים בפני מרת מאץ, שהם חושבים אותה לסובייטית.

גרשם באפריל 1942

על קברים אני פוסע

(סיור בין הבתים הנטושים של סופרים ועסקני תרבות יהודים)

בחדשים הראשונים לקיומה של מפקדת הרייך, היו הגרמנים תובעים ממני להיודע על הימצאם של ספרים-יהודים, ספרי-קודש ומוצגים מוזיאוניים. לתכלית זו קיבלתי כתובות של בתי-מדרשות, חנויות-ספרים יהודיות וכיו"ב. לאחר מכן נתברר לי כי בביקורים אלה אכן יכול אני להשיג דברים, העשויים להביא תועלת. בדירתו של פרופ. נח פרילוצקי* צריכים להימצא הרבה כתבי-יד. מדוע לא אוציאם משם בחסות "תעודת הברזל" שלי? העסקן הוילנאי של הבונד ארנוביץ' — כלום אינני יכול לבקר במעונו ולנסות להציל משם את כל שניתן? מכיוון שכך, ערכתי לעצמי רשימה של כתובות שהנחתי כי אפשר להציל משם דבר-מה. ברשימה זו מופיעים, בין היתר, שמותיהם של נ. בוסטומסקי, מנהל הגימנסיה היהודית הריאלית, פרופ' נ. פרילוצקי, מ. שליט, הרב טוב, ווייניק, פלודרמאכר, הוצאת "טאמאר", הוצ' קלצקין, מהנדס שרייבר, טורבוביץ', עו"ד שפטיל מילקוביץקי, הצגרת אולקניצקה-לרר, קראסני, מנהל ספרית מפיצי-השכלה ואחרים.

* נ. פרילוצקי 1882—1944 בלשן ופולקלוריסט אידישי בוילנה. מיסד העתון הנודע "מאמענט". היה ציר הסיים הפולני. ברח ב־1939 מפני הנאצים לוילנה ושם נספה.

שיחות עם שוערים

בכל מקום שבו הופעתי, בתורת שליח רשמי של השלטונות, פניתי אל השוער שיוביל אותי. השוערים היו רועדים: בחלקם בשל אי־שביעת רצונם מכך ש„נדחקים“ אליהם, שהרי הרבה מחפציהם של יהודים ברשותו והוא מפחד. להכניס פנימה — יהיה רע; לא להכניס? — והרי זה שליח „רשמי“! היה גם סוג שני של שוערים, שוער שכל יהודי נזקק לו בשעתו. הוא הבין כי שנינו יחד רוצים לראות אותם... יתר על כן, על ידי שליח יהודי אפשר אולי להיודע על גורלם של דייריהם, שיומם ולילה היו מוציאים אותם מכאן לרחוב, עוצרים, אוסרים וכו' וכו'.

השוער ברח' דייטשע 4, שבו מחפש אני בתי־מדרשות, מבלבל. הוא עונה באדיבות, אך רואה אני כי מתאוה הוא להיפטר ממני. מוטב שלא אראה... ואכן עיני רואות: האשה מגהצת במגהץ חשמלי נהדר. רהיטים נאים, מפות יפות, בקיצור, לא כדאי לו שאציץ... השוער ברח' דייטשע 6: מראה לי על שני ה„קלויזים“ ומבטיח לי שוב ושוב כי הכל כבר נלקח. כמובן, אחרים עשו זאת ולא הוא. הוא נותן לי במתנה ל„מוכרת“ שני שופרות... ומאחל לי כל טוב... ברח' דייטשע 21 עושה השוער הכל כדי להיפטר ממני. הוא מראה לי את חורבות ההפצצה הסובייטית... נד הוא ליהודים שברחו מכאן, אך רואה אני כי אני מפריע לו, כי היה רוצה לראותני בחוץ ובהקדם.

פניתי לדירתו של ידידי קראסני, בפוהוליאנקה 24. השוער מלא שמחה. מכניס אותי לביתו, שואל בסקרנות מרובה על שורה של דיירים מדייריו הקודמים. אשתו מנגבת את דמעותיה. מבקשים הם ממני לרשום לי את שמותיהם ולמסור להם ד"ש, אם אגלם.

שני מספר לי: דיירי שוב אינם בחיים. אני בטוח בכך. אשתי רצה אחריהם. ידוע לי שירו בהם, בכולם, בנשים ובילדים... — את החפצים שדדו, בזוו — אומר לי אחר — מי שהיתה לו יד ורגל נכנס וקנה במשיכה...

שוער אחר מוליך אותי וסביב הילדים קוראים אחריו בקול: „גנב של חפצי־יהודים“. הנוצרי אינו מאבד את עשתונותיו ומספר: השכנים סחבו את כל חפציהם של היהודים ואותי עושים עתה לגנב... כאלה ודומות להן הן שיחותי עם השוערים.

על קברים

בכל בית יהודי שאני נכנס לתוכו, חש אני כי דורך אני על קברים. בכל מקום הלם דופק החיים. הכל היה מאוכלס. עתה מוצא אני רק סימני השוד והגזילה, או יורשים שירשו אותנו בחיינו.

אצל המנהל הישיש של ספרית מפיצי־ההשכלה, פוגשים אנו שני גרמנים, שקנו להם שביתה כאן. הם מקבלים את פני באדיבות מרובה. הנה אני בחדר־עבודתו של קראסני; מציץ אל ספרייתו הפרטית והגרמני מספר לי כי הליטאים שרפו את כל הספרים והותירו רק... את אלה היהודים. למה דווקא את היהודים? בקיצור — כי את אלה הלועזים חמסו הגרמנים.

בבית הכל כאילו שלא נגעו בו. המגירות שהגרמני פותחן בפני, גדושות צילומיו (של בעה"ב) ושל מכירים רבים. אני מעמיד פנים כאילו מחפש אני מוצגים מוזיאונים והוא מסייע לי בתפקידי...

אני קובע ורושם בפרוטוקול: 90 ספרים יהודיים.

פעם שניה פניתי לדירתו של הסופר נ. ווייניג. לדירה אי אפשר להיכנס. גרים בה ליטאים והללו כעת בעבודה. ילדי-החצר מוליכים אותי לתיבות האשפה ומצביעים לי על תלולית. מתחת לתלולית, אומרים הם לי, קבורים ספרים. השכנים מסבירים לי: היתה פה ספרות רוסית מרובה. האדמיניסטרטור לא ידע מה לעשות בה וקבר אותה.

האם יש פה ספרים רבים? — שואל אני ומקבל את התשובה: פאניה (אדוניה!) מאות על מאות. רחמנות, ממש רחמנות היה להביט בזה.

פניתי לרחוב פילטודסטקייג 26. כאן גר ידידי ארונוביץ'. בדירתו גרים פקידים ליטאים. כולם כעת בעבודה, אולם השומר מגלה עניין רב בארונוביצים שלו. הוא חוקר ומראה לי ללא כל רגש של אי-נעימות: הנה ספר זה הוא שלו וכן גם התמונה. „למה יסהבו אותם זרים? יחזרו הבעלים הרי זה שלהם ואם לאו, חלילה, מדוע יתפטמו בהם החוזרים הליטאים?“

פניתי יום אחד למעוני שלי בעבר ברחוב קייב 4. להפס לא היה מה. בכל זאת הלכתי כדי לחוש שוב אותה תחושה בשעה שעזבתי, ערב ההליכה לגיטו. הדירה היתה ריקה. החורבן היה פה כה מושלם, עד כי השודדים עקרו את חוטי החשמל, דלתיות התנורים, ידיות הדלתות וכדומה. כאן, חדרי, שאליו הייתי מתחמק בתקופת הבולשיביקים, כאן היתה ה„מלינה“ שלי שאליה נמלטתי בשעת היפוישים של „החוטפים“ בתקופת הגרמנים. לכאן היו באים חברי וכאן, בפניה זו היה משתפך ים הדמעות שלי ופה בכיתי, רגעים לפני צאתי לגיטו.

מכאן פניתי עייף ויגע לקבר רענן: ברחוב טראקר 5 גרה פליציה קאסל, אלמנת הסופר היהודי דוד קאסל. כאן אצל אחותה מצאה לה מקלט כפליטה מוארשה ובחברתה הייתי מבלה לעתים תכופות. כעת נודע לי שקריבר, גיסה וגיסתה שולחו לפונאר. פליציה קאסל יושבת עתה ביאפן ואני משתרך פה כעורב על קברים, הדירה שדודה כולה. רוב הרהיטים אינם, נשארו רק שברים, אשפה וספרים — וזה דווקא מה שאני מחפש. בשכנות, באותה חצר ממש, דירתו של ידידי פרופ' נח פרילוצקי. עכשיו תפוסה היא ע"י משרד ולפרילוצקי — אין סימן. רק מפי השומר, בתיווכה של גיסת הציירת אומה אולקיניצקה, (אשתו של הפולקלוריסט משה לרר) נודע לי מה ואני מובל לרחוב וילנה וכאן, באחד המרתפים, אני מגלה אוסף שלם של כתבי-יד של פרילוצקי, ספרים ואי-אלה כ"י של המשורר הוילנאי, סוצקובר. כתבי-יד של פרילוצקי, מובלים אל ה„מלינה“, שירי סוצקובר מוחזרים ליוצרים שנותר בחיים.

וכך מבית לבית, מחורבה לחורבה, מקן לקן „מטייל“ אני על פני קברים. ומי מאתנו שייצא אי-פעם חי מגיהנום זה, ומי שיפגוש עוד פעם את כל הנזכרים לעיל בין החיים, יתנחם בכך, כי בתוך חורבנה של וילנה, נמצא אחד, שמתוך כבוד אליהם, סיכן את עצמו וחיפש אחרי ירושתם לנוצרה לבל תאבד בין עייה של וילנה החריבה.

עורבים

(זמר של אימים וכליון)

קרקור עורבים הקדיר פני. מאז בקר-אור עד צהרי-יום. נבש ביתי. הציף שני.
וכל אשר סביב, סביב. עד שחור משחור פני הקדיר ומקוריו פצחו בשיר. קרקור
עורבים קודר מקדור...

היום נאר, שמשו ירח, קרקור עורבים שחור עורם את כבד אבניו על לב:
שדה קרוב
וקרב קרוב,
ונם של דם אותם שוטף...

*

שחקים שחורים, שחור-אספסוף וקרקורי מקנה שחור
עפים חגים במעגל, ונאנכי במרפוז. הנה אקשיב, הנה אביט:

חודר, נוקר משק ננפים

שדה קרוב וקרב קרוב

ורית דם, פגרים מבקיע!

סואן מחול של שחור-עורבים וקרקורם דוקר בשרי —

...קרוב הקרב, המערכה!

סביבות ביתי מלאו קברים ונאנכי בתוף כל אנה, אקשיב לליל. לאנתה ולעורבים
צורחים צרתה.

מלא פגרים ביתי סביב ונם עורבים סביב ירעשו:

שעתנו היא,	שעתנו היא,
עתנו היא,	עתנו היא,
עת מנת פאן סביב נרע	כאשר סביב רוע מנת
עתנו היא	עתנו היא...
עתנו היא...	

*

מבט-אנוש מרחיק, מרחיב	שחור סביב פה כל שדה
אף קרב נטוש פה מסביב	שחור סביב פה כל אילן,
פגרים	גם יער פה שחור השחיר
ואש	המנת פאן...
וכליון	עורבים כסו פה כל ענף
ונם	עורבים על כל שדה ויער
ומאבק זמנות:	ומקרקרים עורבים ונעה:
	— השחור סביב, האש סביב

The group's first stage was at the Gorochov training Kibbutz near Warsaw. Here the author describes the atmosphere in the training center, the integrational, organizational, and educational activities among these boys, designed to convert them from a herd of refugees into a consolidated social body. While the group's actual preparations for *Aliyah* were going on, war broke out. Now began an Odyssey through the ruined towns of Poland till their arrival in Vilno, shortly after its annexation to Lithuania. Again, fresh educational endeavors were made to overcome difficulties and reforge the group. Finally, in March, 1940, the younger members of the group boarded a train and after, traversing a good portion of Europe on the way arrived at Kibbutz Ayelet-Haschachar in Palestine.

The lot of the group's older members was more involved. They prepared their bundles and left for the small estate, of Ludwikowo, formerly under Jewish proprietorship. Here a diminutive Youth Republic came into being. They worked on the farm, shaped a pattern of existence, when suddenly the Red Army's conquest of Lithuania confronted these youngsters with a dilemma: should they register for admission to Soviet schools and children's institutions, as the authorities demanded, or take to the road again with the dim hope of eventual *Aliyah*.

The demonstrations waged by Jews abroad against the deportation of Polish Jews to Siberia, the intercession of Zionist leaders at Soviet Embassies, but also the aims of Lithuania's workers to defend the labor market in their country against inundation by foreign hands — all these account for the fact that the Zbonshin Youth Group was granted permission to emigrate to Palestine. After two years of wandering, they reached Palestine.

FROM THE LEGACY OF HERMAN KRUK

Herman Kruk, a Warsaw journalist and librarian, reached Vilno with the flood of refugees from Poland. Following the Red Army's entry into Vilno, he began to keep a journal with precise accounts of daily occurrences, including his own experiences as well as events in the immediate vicinity. He collected testimony on the fate of individuals, Jewish communities, and social segments. He wrote political reportages on events in the ghetto and on other subjects as well.

The Journal was the first of his writings discovered and part of it was published in New York in 1961 by the Jewish Scientific Institute (IWO) under the title *Togbukh fun Vilner Ghetto* (Vilno Ghetto Journal). The rest of this journal is now in the possession of *Moresbet*.

The following items from the legacy are published in the current issue :

1. *I Step Over Graves.* — A reportage describing an inspection trip, conducted by the author amongst the vacated dwellings of Jewish writers and cultural leaders in Vilno. The inspection was carried out on orders from the German authorities, who were interested in information about the location of Jewish books, sacred writings, and museum pieces.

The author concluded his account with the following words :

Whichever one of us at some time emerges alive from this purgatory, again encounters among the living any of those I have mentioned above, will take solace in the fact that amidst the ruins of Vilno there was one who, out of respect for them, jeopardized himself and searched for their legacy, lest it vanish...

2. *The Thorny Road of Froi Matz.* — Testimony collected from a Jewish woman, (who worked, under the assumed identity of an Aryan), in Lithuanian villages, on the fate of the Wilkowisk Jewish Community in the south-western corner of Lithuania. The Hitlerites set fire to all the town's buildings, but worse yet were the Lithuanian fascists, who slaughtered 900 of the town's inhabitants just before the transfer to the ghetto.

3. *Old People.* — A poetic — and staggering — description of the fate that overtook eighty-four aged persons who were executed in the Vilno Ghetto during one of the first *actions*.

4. Journal extracts, here published for the first time. From among these entries, we have selected two accounts, one concerning the lot of a group of Vilno UPO (United Partisan Organization) fighters, who, after having been informed upon and captured, were transported to the Kluga Camp in Esthonia, where they succeeded in organizing an underground and communicating with the Partisans.

The second account describes events in another camp, Lagdi, Esthonia, during the last days of the author's life here, when the Soviet forces were but a few kilometers distant from the camp itself. It tells of the conflict between despair and hope, between apprehensions that the camp would be liquidated before liberation and hope that liberation might come early.

In the presence of six witnesses the author buried his collected entries and writings in the camp, just a few days before he was murdered. The final copybook entry was made some hours before he was executed.